

A KISALFÖLDI, ÁRPÁD-KORI CSERÉPBOGRÁCSOK PONTOSABB IDŐRENDJE (Egy kísérlet a leletanyag rendszerezésére)

TAKÁCS MIKLÓS

Kétségen felüli tény, hogy a kézikorongon formált cserépbogrács, vagy másik nevén cseréppüst a legtöbbet elemzett Árpád-kori edénytípusok egyike¹. Az ide vonatkozó tanulmányok megoszlása azonban eléggé kedvezőtlen. A tárgyalt edénytípust elemző kutatók többsége ugyanis csak a használatából kikövetkeztethető életmódbeli sajátságokról értekezett². Másrészt a középkori magyar állam anyagi kultúráját vizsgáló régészek a szűkegesnél jóval többet voltak kénytelenek foglalkozni³ ezen edénytípus ún. etnikumjelző szerepével, főként a román,⁴ a szerb⁵ és a szlovák⁶ régészeti szakirodalomban ismételtelen feltűnő – a térség 20. századi etnikai és államhatárait kritikátlanul visszavetítő – tévtanok cáfolata érdekében. A fenti megoszlás következtében a cserépbográcsot elemző szakembereknek csak egy aránylag csekély hányada vizsgálta ezen edénytípus alakváltozatait és időrendjét.⁷ Pedig a formai és kronológiai kérdések tisztázása általában véve is a régészeti kutatás egyik legalapvetőbb feladata.⁸ Másrészt azonban tévedés lenne a cserép-

1 E művek áttekintéséhez lásd: Takács 1986. 10–22.

2 Höltrigl 1932–1933.; Szabó Kálmán Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bibliotheca Humanitatis Historiae III. Budapest, 1938. 13., 27.; Balogh Albin A mindennapi élet Szt. István korában. In: Emlékkönyv Szt. István halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk.: Serédi Jusztinián, 3. kötet, Bp. 1938. 572–573.; László Gyula A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. 360–361.; Méri István Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Túrkeve-mórici ásások eredményeiről I. ArchÉrt 79. (1952) 56–57.; *uő.* Árpád-kori népi építészetünk feltárt emlékei Orosháza határában. RégFüz Ser II. 12. Bp. 1964. 45–46, 73–74, 144. jegyz.; *uő.* Árpád-kori falusi és gabonaörlő és kenyérsütő berendezések. MMMK 1969–70. 69–84.; Szőke 1955. 90.; Parádi Nándor Technikai vizsgálatok népvándorlás kori és Árpád-kori edényeken. RégFüz Ser. 1. 12. Bp. 1959. 27.

3 A cserépbográcsot szláv hagyatéként felfogni igyekvő vélekedéseket cáfolta Szőke 1955. 86–90. A „besenyő elmélet” alapos kritikáját nyújtotta Fodor 1975. 250–264.; e tanulmány valamivel bővebb, német nyelvű változata: Fodor 1977. 323–349. Más, téves vélekedések kritikájához lásd: Bóna 1985. 232–236.; Takács 1986. 130–134.

4 Diaconu, Petre Cu privire la problema căldărilor de lut în epoca feudală timpurie (sec. X–XII). SCTV 7(1956) 421–439.; orosz nyelvű változata: *uő.* K voprosu o glinjanyh koilah na territorii RNR. Dacia 8(1964) 249–263. Comşa, Maria Nekotorye istoričeskie vyvody v svjazj s nokol’kimi arheologičeskimi pamjatnikami VII–XII vv. n. e. na territorii RNR. Dacia 1(1957) 318–319.; Anghel, Gheorghe–Blăjan, Mihai Săpăturile arheologice de la Sîmniclăus (co. Ţona, Judeţul Alba) 1974. Apulum 15(1977) 305–306.; Blăjan, Mihai–Dörner, Egon Probleme de demografie istorice pe baza studiului căldărilor de lut (sec. XI–XIII.) descoperite pe teritoriul judeţului Arad. Ziridava 10 (1978) 135–137.; Dumitraşcu, Sever Ceramica românească în Crisăna. Crisia 8(1978) 80.

5 Veselinović, Rajko L. Starosrpsko naselje na Bostaništu kod Mošorina u Bačkoj. RVM 2(1953) 5–52.; Marjanović–Vujović, Gordana Archaeological Proving the Presence of Pechanegs in Beograd Town. Balcanoslavica 3(1974) 183–184.; Stanojević, Nebojša Naselja VIII–IX veka u Vojvodini, RVM 30(1987) 124–125.

6 Habovštiak 1974. 143–149.; Čaplovič–Slivka 1985. 51.

7 Ilyennek tekinthető pl. a cserépbogrács rendszerezésére tett első kísérlet is: Höltrigl 1932–1933. 85–98.

8 E szemlélet sajnos meglehetősen ritka a középkori kerámia kutatásban. Kivételek természetesen szép számmal akadnak. Az egyik ilyen az avar kori kerámiával kapcsolatosan Vida, Tivadar Chronologie und Verbreitung einiger awarenzeitlicher Keramiktypen. Antaeus 19–20 (1990–1991) 131–144.; valamint *uő.* Zu einigen handgeformten frühawarischen Keramiktypen und ihre östlichen Beziehungen. In: Awarenforschungen I. Archaeologia Austriaca-Monographien. Studien zur Archäologie der Awaren 4. Szerk.: Daim, Falko. Wien 1992. 517–577.

bogrács kutatástörténetére úgy tekinteni, mintha formai és időrendi vizsgálatok egyáltalán nem is folytak volna. Ennek ellenpéldája a Kisalföld déli részének vonatkozásában Szőke Béla Miklós⁹ illetve Tomka Péter¹⁰ azon tanulmánya, amelyben egy-egy győri illetve mosonmagyaróvári feltárás leletei alapján próbálták meg a cserépbogrács időrendjét pontosítani. Az egyéb ilyen vizsgálatokhoz hasonlóan ezen esetekben is hátrányt jelenthetett az Árpád-kori edényanyag nagyfokú közöletlensége. Jórészt az összehasonlításra alkalmas darabok hiánya állhatott ugyanis annak háttérében, hogy e két régész csak a saját ásatási anyagára alapozva közölt általános érvényre igényt tartó következtetéseket. Másrészt pedig, eredményeik feltételes módban történt megfogalmazására igen erőteljesen kihatott az a bizonytalanság is, amely az egész Árpád-kori régészeti leletanyag belső időrendjének vonatkozásában lépten-nyomon tetten érhető.¹¹

Dolgozatom témája miatt röviden szólnom kell általánosságban is az Árpád-kori kerámia keltezési lehetőségeiről.¹² Érvélesemet néhány, kissé közhelyszerűnek tűnő megállapítás köré csoportosítom. Először: jelenleg még sokkal biztonságosabb egy-egy edényt nem a saját formai jegyei alapján keltezni, hanem az esetleges fém vagy egyéb anyagú kísérőleletei időrendjét rá is vonatkoztatni.¹³ Fokozottan érvényes e megállapítás a 10–11. századra. Méghozzá annak ellenére, hogy e korszak fémtárgyainak időrendjében is egyelőre elég sok a bizonytalanság.¹⁴ Fokozza a bizonytalanságot az is, hogy a legjobb keltező értékű lelettípus, a pénz forgalma e korai időszakban még jóval alacsonyabb, mint a későbbi századokban.¹⁵

Szintén közhelyszerűnek tűnhet azon kijelentés is, hogy pusztán formai jegyeik alapján az Árpád-kori cserépedények elég jelentős részének egyáltalán nem vagy csak alig pontosítható az időrendje. E megállapítás súlyát igazán az adja, ha figyelembe vesszük, hogy a pontosabb keltezésre alkalmatlan darabok közt nemcsak jellegtelen, apró oldaltöredékek, hanem bekarcolt mintákkal díszített darabok vagy edényperemek is lehetnek. Pedig e két részletet szokás nagy általánosságban is a legfontosabb keltező értékű edényeknek tartani. E „bizonytalansági tényezőnek” azonban csak részben oka a 10–13.

9 Szőke 1974. 80.

10 Tomka 1976. 399. 10. 11. ábra

11 E kronológiai bizonytalanságról tanúskodik pl. az egyik leggyakoribb fejékszer, a hajkarika kutatástörténete is. Lásd erről: Bóna István Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros. Alba Regia 16 (1978) 131–139.

12 Az alább leírt gondolatmenetem részletesebb kifejtése: Takács 1986. 10–21. Az Árpád-kori kerámia keltezéséről lásd még: Török 1962. 96.; Holl 1963. 336–345.; Parádi 1963. 205–248.; Mesterházy 1974. 215–218.; Szabó 1975. 23–25.; Kovalowszki Júlia Településszétválasztások Tiszaeszlár-Bashalmon. (Bronzkor, III–IV. és XI–XIII. század). Fontes archaeologici Hungariae. Bp. 1980. 46.; Mesterházy Károly–Horváth Lajos Településtörténeti kutatások Veresegyháza határában. ArchÉrt 110 (1983) 121.

13 Leggyakoribb kísérőleletek a vasból készült használati eszközök, lőszerszám vagy fegyverek. Az előbbiekről lásd: Müller Róbert Die Datierung der mittelalterlichen Eisengerätfunde in Ungarn. ActaArchHung 27 (1975) 59–102.; *uő.* A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késő vaskortól a törökkor végéig. Zalai Gyűjtemény 19/II. (1982) 415–777.; az utóbbiakról: Rutikay, Alexander Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zum ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei I–II. SIA 23 (1975) 119–216., 24 (1976) 245–395. A magyarországi kutatásban ugyanezen témával foglalkozott számos tanulmányban Kovács László A Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárának XI–XIV. századi csillag alakú buzogányai. FolArch 22 (1971) 165–180.; *uő.* A Hajdúböszörmény-Erdős tanyai honfoglaló magyar sírlelet. Hajdúsági Múzeum Évkönyve 5 (1984) 35–51.; Ugyanez német nyelven: Der landnahmezeitliche ungarische Grabfund von Hajdúböszörmény-Erdős tanya. ActaArchHung 33 (1981) 90–101.; *uő.* Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán I. (Adatok a gombos nyakú kengyelek értékeléséhez) CommArchHung 1985. 129–135.; *uő.* Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán II. (Adatok a nyéltámaszos balták, valamint a trapéz alakú kengyelek értékeléséhez.) CommArchHung 1986. 101–113.; *uő.* Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit. ActaArchHung 38 (1986) 195–225.; valamint az egész tematikáról összefoglalóan: *uő.* A magyar honfoglalás kori fegyvertörténeti kutatások állásáról. HadTKözl 22 (1975) 515–529. E cikk német változata: Über den Stand der ungarischen landnahmezeitlichen Waffengeschichtsforschung. MittArchInst 6 (1976) 81–98.

14 Ezt tanúsítja pl. a 10–11. századi sírok kronológiájáról írott egyik újabb tanulmány és kritikája: Giesler, Jochen Untersuchungen zur Chronologie der Bjelo Brdo-Kultur. PZ 56 (1981) S. 3?196:169.; Kovács László Über die Datierung der Grabfunde des 10. Jahrhunderts in Ungarn anhand der Arbeit von J. Giesler: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. ActaArchHung 37 (1985) 207–222.

15 Hóman Bálint Magyar pénztörténet 1000–1325. Bp. 1925. Reprint: Maccenas könyvkiadó, 1991. 154–235. A 10. századi, nem magyar veresű pénzekről lásd még: Kovács László Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. Fontes archaeologici Hungariae. Bp. 1989.

századi edénysorozatok közöletlensége, vagy az Árpád-kori edénytípológia elég nagy mértékű kidolgozatlansága. E korszak kerámiájának ugyanis több olyan, hosszú életű formai jegye van, amely akár több évszázadon át is használatban maradhatott. Így például az Árpád-kor középső vagy kései szakaszára keltezhető fazekak, bográcsok leggyakoribb díszítése, a nagy közökkel bekarcolt egyenes vonal, az ún. csigavonal, ritkán ugyan, de a 10–11. századi edényeken is feltűnik (lásd pl. az alább közzétett Ménfőcsanak–Szelesdülői 2. obj. cserépanyagát: 2. tábla 1-9). Az egyes bekarcolt minták vagy peremformák hosszú ideig tartó használata következtében tehát sokkal biztonságosabb edénysorozatok keltezéséből kiindulni, egy-egy leletkörnyezetéből kiragadott töredék inkább becslésen alapuló datálása helyett.

Ki kell mondani továbbá azt is, hogy egyelőre, a kutatás jelen állásában pusztán a formai jegyek alapján még szerencsés esetben sem igazán célra vezető egy száz-százötven évnél rövidebb időegységre szűkíteni egy-egy Árpád-kori edény kronológiáját. Azaz, egy részletesebb időrend esetén is egyelőre még csak egy hármast felosztást ajánlatos alkalmazni, amelynek részei az Árpád-kor korai, középső és kései szakasza. Évszámokban kifejezve, ez egyrészt a 10. század elejétől a 11. század végéig, másrészt a 11. század fordulójától a 13. sz. elejéig, harmadrészt pedig a 13. század elejétől a 14. század elejéig tartó időszak.

Egy további, sajnos igen gyakran elkövetett tévedés, a formázás átlagosnál rosszabb minőségét a koraiság egyértelmű jegyének tartani. E sokszor pontosan meg sem fogalmazott, mégis szinte önkéntelenül is alkalmazott tétel ellen elegendő azon, szintén triviálisnak hangzó érve hivatkozni, hogy az Árpád-kor mind a négy évszázadának fazekasai közt is voltak fiatal, kezdő vagy rosszabb képességű kézművesek.

Végezetül, közhelyszerűnek tűnhet, mégsem mindig szokás kellő mértékben méltányolni azt sem, hogy egy időrendi elemzés során nem lehet igazán nagy jelentőséget tulajdonítani a Kárpát-medence távolabbi részeiről származó formai párhuzamoknak, az Árpád-kori fazekasipar méretei és strukturája miatt. Azaz, törekedni kell a földrajzilag is közel eső helyekről származó edényegyüttesek összehasonlítására.

A fentebb felsorolt sok negatív tényező ellensúlyozásaként szeretném kiemelni, hogy természetesen vannak, illetve pontosabban fogalmazva, már az eddigi kutatások alapján is kimutathatók a korabeli cserépedényeken olyan formai jegyek, amelyek rövidebb időszakokra, így pl. csak a korai Árpád-korra, vagy csak a 13. század végére, 14. század elejére jellemzőek. A szakirodalomban már elég sok részlet esetében felmerült, hogy használatuk kizárólag a 10–11. századra lenne korlátozható.¹⁶

16 Legnagyobb „optimizmust” tanúsított e szempontból Mesterházy 1974. 215–218. Jóval „szigorúbb” Szabó 1975. 23–25.

A bekarcolt hullámvonal-köteg¹⁷ illetve a bordás nyakú edény¹⁸ kivételével azonban mindről – így pl. az ún. sarkantyúmintáról (közkedvelt, de rossz magyarságú nevén: a rádliról),¹⁹ vagy a fekete színt eredményező, ún. redukciós edényégetési eljárásról²⁰ is – bebizonyosodott, hogy a későbbi időszakok fazekasainak eszköztárában vagy formakin- csében is fellelhető – méghozzá nem is túl ritkán. Sőt a fentebb említett két, aránylag biz- tos formai jegy: a bordás nyakú edény vagy a hullámvonal-köteges díszítés is továbbélhet a Kárpát-medence egy-egy kisebb részén.²¹ E kissé pesszimista hangulatú kijelentés azonban semmiképpen sem azt igyekszik sugallani, hogy a korai Árpád-korra utaló for- mai jegyek elkülönítése egy reménytelen feladat lenne. Hiszen a már közzétett edény- anyagból, főleg pedig a sírkerámiából²² egyértelműen kiviláglik az, hogy a 12. századhoz viszonyítva a korai Árpád-kor fazekasipara jóval változatosabb volt. E „for- magazdagság” egyik jele a fentebb már többször is említett bordás nyakú edény. Egyelő- re úgy tűnik továbbá, hogy csak ezen időszakban gyártanak behúzott peremű vagy talpgyűrűs tálakat.²³ Részletes elemzések hiányában azonban nézetem szerint kicsit elsi- tetett ez utóbbi formát a 10–11. század egyértelmű keltező értékű leletének tekinteni.

A 12. századi – 13. század eleji „átlagos” Árpád-kori kerámiaművességtől markánsan elkülöníthető még egy, kései csoport is. Egyrészt, megnő a jól keltezett osztrák import- edények részaránya a 13. század végére - 14. század elejére keltezhető edényegyüttesek- ben.²⁴ Másrészt viszont a hazai edényművészen is jelentős változások mennek végbe.²⁵ Így ezen időszakban jelenik meg több új edénytípus (a kúpos fedő, a poharak stb.). De a korábban is használt edényformákon, pl. a fazekakon is számos részlet átala- kul, főként a gyorsan és egyenletesen forgó kézikorong használatából adódó új lehetősé- gek révén. Végezetül, de nem utolsó sorban a 13. század elején tűnnek fel a fehérre vagy világos rózsaszínre égő agyagokból készült edények²⁶ – ami azért is fontos, mert már ak-

17 A hullámvonal-köteg keltező értéke mellett érvelt: *Höllrigl* 1930. 146. Ezt erősítette meg *Török* 1962. 8. ábra 80. és *Parádi* 1963. 233.; *Wolf* 1992. 427–428. A korai Árpád-kori keltezés egyik legfontosabb jelzőjének tekintie e bekarcolt motívumot *Mesterházy* 1974. 215–217.; *Szabó* 1975. 23.; *Kvassay* 1982. 29.

18 Ezen edénytípusról lásd: *Török* 1962. 61. old. 69. tábla 87., 149., 313.; *Mesterházy* 1975. 99–115.; *Kopcsy, A. – Parczewsky, M.* Das altungarische Reitergrab von Przemysl (Südpolen). *ActaArchHung* 30 (1978) 223–224.; *Horedt, Kurt* Moreszt 2. Grabungen in einer mittelalterlichen Siedlung in Siebenbürgen. Bonn 1984. Az általa javasolt, túl kései időrend alapos bírálata: *Bóna* 1985. 227–229. E bírálattal ellenére K. Horedt egy újabb művében is kitart korábbi időrendi koncepciója mellett: *Siebenbürgen im Frühmittelalter. Antiquitas* 3. Abhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte zur klassischen und provinzial-römischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums 28. Bonn 1986. 57. ábra 1.; 58. ábra 3–6.; *Takács* 1986. 114., 117.; *Wolf* 1992. 427–428.; *Révész László* Honfoglalás- és államalapítás kori temetők Miskolcon. In: *Régészeti tanulmányok Miskolc korai történetéből. Miskolc város történetének dokumentumai II.* Szerk.: Rémiás Tibor. Miskolc, 1992. 107.

19 A sarkantyúmintával kapcsolatosan ki kell emelni, hogy már az andornaktályai edény közlője (*Parádi* 1963. 223.) is csak arról írt, hogy e díszítés a 11. században jelent meg, a későbbi időszakról viszont nem nyilatkozott. E minta későbbi előfor- dulásainak alátámasztásául csak néhány, a Kisalföldhöz földrajzilag is közel eső edényegyüttesre szeretnék hivatkozni. Ugod-Vár I, VI, VII, épület (13. század-14. század eleje): (*Mithay* 1988. 9. ábra, 1–3, 5, 16. ábra 1–12); Sopron-Előkapu 3/a. réteg: *Holl* 1973. 24. ábra 4.; Gyepűkaján-Nagykeszi, 4. szelvény, kemence alsó rétege; 10. szelvény: *Parádi Nándor* Keramikfunde. In: *Pa- rádi, Nándor–Holl, Imre* Die Erforschung des mittelalterlichen Dorfes Nagykeszi. *MittArchInst* 12–13 (1982–1983) 13. tábla 4–6.

20 A redukciós égetési eljárás koraisága mellett érvelt *Höllrigl* 1930. 146. Ezen égetési mód azonban – legalábbis a kisalföldi Árpád-kori kerámia esetében – egyrészt a korai Árpád-korban is csak szorványosan mutatható ki, másrészt pedig ugyanilyen gyakorisággal a 12–13. században is előfordul. Erre példa az alább közzétett Ménfőcsanak-Szeles-dűldő 2. objektum valamint a 12–13. század fordulójára keltezhető Kajárpéc-Pokolfa-dombi 86/1. ház. Az utóbbi közleménye: *Takács* (megjelenés előtt).

21 A bordás nyakú edény nyugat-dunántúli, 11. század utáni formáiról lásd: *Jankovich B. Dénes* Ásatások az Árpád-kori Fe- nék falu területén 1976–1978. *Zalai Múzeum* 3 (1991) 192.; valamint *Takács* (megjelenés előtt). A hullámvonal-köteg 11. század utáni továbbélését sejteti a Szerémségben (szerbül: Srem) egy kincslet (*Parádi* 1963. 1. ábra 2.) illetve a Csorbanovciban (Cortanovci, Vajdaság tartomány, Jug.) lelt cserépbográcsok (*Takács* 1986. 48–49.).

22 Emiatt is igencsak sajnálatos, hogy nyomtatásban nem jelent meg a 10–11. századi temetők kerámiáját feldolgozó dokto- ri értekezés: *Kvassay* 1982.

23 Lásd pl.: *Török* 1962. 60. old. 68. tábla 345., 720., 577.; *Kvassay* 1982.; *Wolf* 1992. 428.

24 E korszak kerámiájának keltezése a pénzleletes edényeken (*Parádi* 1963. 223–224) és a budai várban (*Holl* 1963. 336–346) feltárt anyagon nyugszik.

25 *Holl* 1956. 177–193.; *Holl* 1963. 336–345.

26 Ezek kisalföldi időrendjéről lásd *Takács* (megjelenés előtt).

kor is jól kelteznek egy-egy edényegyütttest, ha csak igen apró, formai elemzésre teljesen alkalmatlan töredékek kerül elő.

E tanulmány szerzője körülbelül tíz éve foglalkozott első ízben a cserépbográcsokkal.²⁷ Akkori anyaggyűjtésem legfontosabb feladatának az egész vagy kiegészíthető alakú cserépbográcsok lehetőség szerinti teljes összegyűjtését tekintettem, a Kárpát-medence egész területéről. Ezen adathalmazból pedig elsősorban a cserépbogrács formakincsének és időrendjének sajátosságaira igyekeztem következtetni. Tíz év távlatából visszatekintve meg kell állapítanom, hogy a két részfeladat közül inkább a tipológiát tudtam sikerrel megoldani. A cserépbográcsok kisebb táji csoportokra, „műhelykörzetekre” osztását nézetem szerint kellőképpen igazolták az azóta közölt edények,²⁸ mivel ezek – egy lefolyó néhány kivételétől²⁹ eltekintve – mind beilleszthetők az általam körvonalazott rendszerbe. Az időrend vonatkozásában ezzel szemben dolgozatomban számos kérdést hagyott nyitva. Ennek egyik, talán elsődleges oka az volt, hogy az ép vagy kiegészíthető állapotú bográcsok elég jelentős hányada kísérőlelet nélkül került múzeumba. Az ásatási darabok nagyobb része pedig vagy olyan, régen előkerült leletegyüttes része volt, amelynek többi darabja azóta elkallódott, illetve már nem azonosítható. Vagy pedig, az újabban napvilágra került példányoknál, a feltárás közöletlensége miatt kellett esetenként lemondanom arról, hogy az egész leletkörnyezetet vizsgáljam. Őszintén be kell vallanom azonban azt is, hogy e tíz évvel ezelőtti dolgozatomban kicsit túl óvatos voltam az időrendi kérdések megítélésében. Azaz egyes esetekben a ma már nyilvánvalónak tűnő következtetést akkor még nem mertem levonni.

A tíz évvel ezelőtt írott munkám által megoldott illetve nyitva hagyott formai és időrendi problémák jellegét jól szemlélteti az ott feldolgozott kislalföldi cserépbográcsok példája is.³⁰ A dolgozatomban elkülönített négy alapforma közül a Kislalföldön csak kettő volt megtalálható.

27 Takács 1986. 5–172. E munka visszhangjáról lásd: *Fiedler, Uve* (recenzió): *Takács, Miklós*: Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken, *Varia Archaeologica Hungarica*, Bp. 1986. PZ 63 (1988) 252–253.; *Mesterházy Károly* (recenzió): *Takács, Miklós*: Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken, *Varia Archaeologica Hungarica* Bp. 1986., Századok 122 (1988) 239.; *Hanuliák, Milan* (recenzió): Takács, Miklós: Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken, *Varia Archaeologica Hungarica*, Bp. 1986. SIA 36 (1988) 475.

28 Lásd pl. az alábbi közleményekben előforduló cserépbogrács-töredékeket: *Anghel, Gheorghe-Ciugudean, Horia* Cimitiriul feudal-timpuriu de la Blandiana. *Apulum* 24 (1987) Fig. 6.6. [Maroskoma (Blindiana, jud. Alba, R.) – La Brod]. *Bakay Kornél* Feltárul a múlt? A múlt jövője. Bp. 1989. 172. tábla; 188. tábla 14. (Somogyvár-Kupavár). *Béres Mária* Beszámoló a Nagymágoocs, Szendrei-major-Hűfődő területén végzett leletmentésről. MFMÉ 1988/1, 67. I. tábla 2, II. tábla 2, III. tábla 1–2. (Nagymágoocs-Szendrei-major-Hűfődő). *Čaplovič-Slávka* 1985. 51. Abb. 1. (Óros, Stražne, okr. Trebišov, Szlov.). *Istvánovits Eszter-Lőrinczy Gábor* Régészeti ásatások és leletek Szabolcs-Szatmár megyében 1981–83. In: Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról. Szerk.: Farkas J.–Németh P., Debrecen 1984. 179. XX. tábla, 2. (Tiszavasvári-Belterület, Bocskai út 46.). MRT 7, 45. tábla: 3, 6, 8, 46. tábla: 1, 4, 7, 8. (Bia-25, Bolhahegy); - 35. (Herczeg-halom); - 40. (Pátyi domb); Páty - 2. (Hegyi dűlő); 13. (Lugi-dűlő); Zsámbék - 1. (Alsó kenderföldek. MRT 8, 80. tábla 1–8, 18, 24, 25; 81. tábla 10, 14; 82. tábla 22. *Pálóczi Horváth András* Szállások, halmok, temetők (Kisújszállás településtörténete az őskortól a török kor végéig). In: Kisújszállás város története, szerk.: Szabó L., Kisújszállás 1986. (Kisújszállás 6 különböző lelőhelye) 124–126. 24. ábra 1–6, 10. *Polla, Belo* Archäologische Grabung in Košice-Krásna. (Beitrag zur mittelalterlichen Geschichte der Ostslowakei.) SIA 34 (1986) 417, 6. ábra. [Széplak (Krásna nad Hornadom, okr. Košice-vidiek, Szlov.) – Bencés kolostor romja]. *Popović, Marko-Ivanišević, Vujadin* Grad Braničevo u srednjem veku. *Starinar*, N. S., 39 (1988) 17. ábra 13, 14; 22. ábra 1. [Kostolac (opšt., Pozarevac, R. Srbija, Jug.) – a középkori barancsi (szerbül: Braničevo) vár területéről]. *Székely Zoltán* Kora középkori települések a Székelyföldön. (XI.–XV. század). Veszprémi történelmi tár 2 (1990) 4, 5; I. tábla 4, 7, 11. ábra 1, 2, 4) (Sepsiszentgyörgy (Sfintu Gheorghe, jud. Covasna, R.) – Bedeháza (Bedeházi malom); Torja (Turia, jud. Covasna, R.) Apor-kúria kertje). *Trifunović, Stanko* Antička i srednjovekovna arheološka nalazišta opštine Alibunar. *RVM* 32 (1990) 99, 100, 102, 13. tábla 2–5; 14. tábla 1; 17. tábla 1, 5. (Dobrica (Dobrica, opšt. Alibunar, Vajdaság tart., Jug.) – 1, 2, 4. lh.; Ilánca (Ilandža, opšt. Alibunar, Vajdaság tart., Jug. – 14. lh.; Károlyfalva (Banatski Karlovac, opšt. Alibunar, Vajdaság tart., Jug.) – Kalvariya, Jugobanat, Téglagyár; Nikolinca (Nikolinci, opšt. Alibunar, Vajdaság tart. Jug.) 42. lh.). *Vályi Katalin* Árpád-kori falusi építmények a szeri monostor területéről. *ArchÉrt* 113 (1986) 7. kép 4, 5, 7; 8. kép 13. (Ópusztaszer-Szer monostora). *Wolf Mária* Árpád-kori eredetű települések Abaúj vármegye déli részén. *Borsodi Kismonográfia* 20. Miskolc, 1989. 31, 71; 9. ábra 1, 45. b. ábra 1. (Kupa-Horvát; Sajólad-Kemej).

29 Ezek a budai vár területén, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum udvarán feltárt 13. századi bográcsok: *Bencze Zoltán* Újabb beszámoló a Hadtörténeti Intézet és Múzeum udvarán folyó ásatásokról. *HK* 34 (1987) 802, IV–VI. tábla; *uő.* Jelentés a Hadtörténeti Intézet és Múzeum udvarán 1987 végéig folyt ásatásokról. *HK* 35 (1988) 178–179, I–III. tábla; *uő.* Beszámoló a Hadtörténeti Intézet és Múzeum udvarán 1988-ban folytatott feltárási munkáról. *HK* 102 (1989) 134, X. tábla.

30 Takács 1986. 34–37.

Egyrészt, egyetlen egy példával³¹ a kézzel formált, avar kori vagy 9. századi típus, másrészt pedig igen magas számban a leggyakoribb forma, a fémbográcsot utánzó alakú, Árpád-kori típus. Ezen utóbbi edényeket tipológiai szempontból három csoportra osztottam. (Az egyes típusokat lásd a 14. táblán levő időrendi táblázaton.) Az első forma oldalfala magas, hengersizű vagy alig kihajló, alja pedig igen lapos (kisalföldi 1. típus, mostani anyaggyűjtésemben ilyen: 1. tábla 3). Az ilyen cserépbográcsoknak általában alig kiugró, szögletes és élesen metszett a pereme. A fülrésznél azonban a perem belső síkja mindig jelentős mértékben kihúzott, és élben záródik. A párosával, de egymástól aránylag nagy távolságban elhelyezkedő füleket pedig nagy és kerek lyukakkal fúrták át. További érdekes részlet, az egyik ilyen bogrács, az Ogyalla (Hurbanovo, Szlov.) - abadombi³² oldalfalát díszítő hullámvonal-köteg. Az 1-es, elég ritka típusal ellentétben igen gyakori egy közepesen magas oldalfalú, erősen ívelt aljú forma (kisalföldi 2. típus) (mostani anyaggyűjtésemben ilyenek: 8. tábla 1; 9. tábla 1). E bográcsok többségének a pereme mind a külső mind a belső, ritkábban pedig csak a külső edénysík felé szélesedik ki. E kiszélesedő perem élei mindig lekerekítettek, a felső lezárásuk pedig egy széles, vízszintes sík. További jellegzetessége e peremtípusnak, hogy az a fülrésznél vagy egyáltalán nem, vagy csak igen kis mértékben szélesedik ki. A fül két átfúrása pedig aránylag közel van egymáshoz és általában kerek, ritkábban szögletes vagy rés alakú.³³ E cserépbográcsok oldalfalát csak igen ritkán, szinte kivételképpen díszítették. A minta ilyen esetben vagy a nagy közökkel bekarcolt egyenes vonal, ún. „sigavonal” vagy pedig körömbenyomkodások sora a perem alatt. A közepesen magas oldalfalú, erősen ívelt aljú bográcsok közt akadt egy olyan is, a Koroncó - bábota³⁴ példány, amelynek pereme az 1. típus peremeihez hasonlóan csak egy kicsit szélesedett ki, éleit pedig a szokásos lekerékítés helyett élesen levágták. A Koroncó - bábota bogrács egy további fontos, de a tíz évvel ezelőtti dolgozatomban talán nem eléggé hangsúlyozott részlete, hogy alját bekarcolt hullámvonal-köteggel díszítették. A Kisalföldön feltűnő harmadik bográcstípus (kisalföldi 3. típus) már tíz évvel ezelőtt is egy elég különleges, helyi formának tűnt, hiszen csak a pozsonyi (Bratislava, Szlov.) Primás téren (Primacialné námestie) feltárt fazekaskemencében bontották ki több példányát. Formai szempontból a fentebb másodikként leírt, közepesen magas oldalfalú, erősen ívelt aljú típus továbbfejlesztésének tekinthető. Ennél a hengersizű, magas oldalfalhoz egy szintén igen magas, már nem is gömbölyű, hanem inkább kúpszerű fenék csatlakozik.

Tíz éve írott dolgozatom is megerősítette azt, hogy az Árpád-kori fazekasipar struktúrája, az egymással párhuzamosan létező sok kis műhely miatt egy-egy „műhelykörzet” belül is elég gyakoriak lehetnek a formai ingadozások. Így az sem megy ritkaságszámba, ha egy-egy edény a formai osztályok egyikébe sem illik bele. Az előző anyaggyűjtésem során a Kisalföldön is találtam olyan bográcsot, amelynek formai jegyeit a fentebb vázolt keretek közül nem tudtam beilleszteni. Ilyen volt például egy Koroncó-Négyfai-dűlői bogrács.³⁵ Ennek alja a fentebb részletesen leírt, kisalföldi 2. típusra emlékeztető módon mély, erősen ívelt alakú volt. Az ehhez csatlakozó oldalfalát viszont, 2. típusal ellentétben nemcsak közepesen, hanem hangsúlyosan magasra formázták. Ezen edényt részletformái miatt annak idején inkább a kelet-dunántúli, mezőföldi „műhelykörzet” termékeivel véltem összekapcsolhatónak, belföldi importnak minősítve kisalföldi megjelenését.

31 Ilyen volt pl. egy ebedi (Šturovo-Obid, Szlov.) bográcsperem: *Zabojnik, Jozef* On the Problems of Settlements of the Avar Khaganate Period in Slovakia. *ArchRozhl* 40 (1988) 419, 16. ábra 2.

32 Čaplovič 1965. 9. ábra 2; *Habovštniak* 1974. 1. ábra 1; *Takács* 1986. 14. tábla 2, 3.

33 Ilyeneket közölte a Kisalföld különböző részeiről: *Habovštniak* 1974. 7. ábra 1; *Cheben* 1987. 6. ábra 6, 7. ábra 1; *Takács* 1989. I. tábla 9, 15–18, 20.

34 *Takács* 1986. 35.

35 *Takács* 1986. 38.

A formai elemzésnél jóval soványabb eredményeket hozott a kislalföldi ép vagy kiégészíthető alakú bográcsok időrendjének vizsgálata, talán elsősorban az adatok hiánya miatt. Mert igaz ugyan, hogy az akkori dolgozatomban bemutatott 19 kislalföldi cserépbográcsnak körülbelül a fele, 9 példány származott olyan feltárási objektumból, ahol megbízható módon összegyűjtötték a kísérőleleteket is. Ezen edényeknek azonban pontosan a kétharmada, 6 darab, egyetlen egy objektumból, a pozsonyi Prímás téren kibontott fazekaskemencéből került elő. E hat bogrács pedig – mint már fentebb is utaltam rá – mind egy igen kesei és különleges, helyi változat reprezentánsa. Így tehát a megmaradt három, illetve az ehhez még hozzászámítható további két, hullámvonallal díszített cserépbogrács alapján kellett volna egy részletesebb kronológiát kidolgoznom. E kedvezőtlen számarány talán indokolhatja azt, hogy a belső időrend kérdését a tíz éve írott dolgozatomban még nem elemeztem. Bár, utólag visszatekintve mégis úgy tűnik, egy kicsit hangsúlyosabban kellett volna kezelnem e bográcsok és kísérőleleteik néhány formai jellegzetességét. Így például, jelenlegi felfogásom szerint nem kapott kellő hangsúlyt az, hogy a magas oldalfalú, lapos aljú forma, azaz az 1. típus két bográcsa közül az egyiket, a jobban keltezhető Ógyalla - Abadombit a pereme alatt futó hullámvonal-köteg a 10–11. századra datálja. Továbbá valamivel részletesebb elemzést érdemelt volna a közepesen magas oldalfalú, erősen ívelt aljú 2. típus is. Méghozzá annak ellenére, hogy a három pontosabban keltezhető példánya elég távoli időhatárok, a 10–13. század közt szóródott. Csak utólag jöttem rá ugyanis arra, hogy érdemes lett volna erőteljesebben az időrendre koncentrálva vizsgálni e három bogrács részletformái közötti eltéréseket. Egyrészt azt, hogy az egyik közepesen magas oldalfalú edény, a fentebb már említett Koroncó - bábotai pereme keskeny és élesen levágott, azaz formai rokonságban áll az 1. típusba tartozó, korai Árpád-kori ógyallai bogrács peremével. Mivel a koroncói bográcsot is – mint már utaltam rá – az ógyallaihoz hasonlóan bekarcolt hullámvonal-köteggel díszítették, azt is nagy valószínűséggel sorolhatjuk a 10–11. századba. Sajnos e párhuzamosságra tíz évvel ezelőtt még nem mertem alapozni időrendi következtetéseket. Pedig a keskeny, élesen metszett szélű bográcsperemek fontosságára Vékony Gábor már ekkori is figyelmeztetett³⁶ az általa feltárt Tatabánya-dózsakerti 10. századi település leletei alapján. Másrészt, a közepesen magas oldalú, ívelt aljú és széles lekerekített síkban záródó két hetényi (Chotin, Szlov.)³⁷ bogrács 12. századi keltezését már ekkor is meg lehetett volna támogatni több párhuzammal. Olyan, főként a Csallóközben feltárt, jól keltezhető edényegyüttessel,³⁸ amelyekben a formai rekonstrukcióhoz túl töredékes állagú bográcsoknak szintén széles, lekerekített élű volt a pereme. Összefoglalva: a tíz évvel ezelőtti dolgozatomban időrendi elemzése a Kisalföld vonatkozásában is kissé túl óvatosra sikerült, de már tartalmazta a továbblépéshez szükséges elemeket is.

36 Szívességét így utólag is köszönöm. A Tatabánya-dózsakerti ásatásról lásd: *Vékony* 1980. 28–29.; *Cseh Julianna* Egy település élete. Régészeti kiállítás a Tatabánya-dózsakerti feltárás anyagából. Tatabánya, 1990. 13–19.

37 *Takács* 1986. 34–35.

38 Ilyenek: *Bagota (Bohata, Szlov.)* – *Kuzma vagy Páldomb*, 1. ház: *Habovštiak* 1961. 464, 16. ábra; *Hetény-II.*, 1. ház: *Paulik-Rejholec* (1958) 231, 10. ábra; *Kisbény – Belterület, TSz gépállomás*: a 11. században épült sánc alatt kibontott 5/63. obj.: *Habovštiak* 1966, 29. ábra 1–4, 15.; *Komárom (Komárno, Szlov.)* – *Nagyharcsás (Velky Harčás)* 3, 4. obj.: *Rajtár–Roth* 1982. 126. ábra 1–4, 5–9.

E kérdéskör újraelemzésére két éve nyílt ismét módom az M-1-es autópálya Györszentiván-hegyeshalmi szakaszának építését megelőző leletmentések révén.³⁹ Az itt feltárt Árpád-kori települések kerámiájának vizsgálatán felül nagy mértékben támaszkodtam még két, a közelmúltban általam feldolgozott kislétföldi edénysorozat, az Ács-vaspusztai⁴⁰ és a Kajárpéc-Pokolfa-dombi⁴¹ időrendjére. Jelentős támogatást nyújtott még Tomka Péter is, azon engedélyével,⁴² amellyel a győri múzeum közöletlen 10–13. századi leleteit is igen részletesen átnézhettem. Anyaggyűjtésem során három célt tűztem ki magam elé. Kiválogattam egyrészt az 1990–92-es autópálya-leletmentések három, még közöletlen Árpád-kori településének, a Győr–Palotai útának, a Ménfőcsanak–Szeles-dűlőinek és a Lébény–Kaszás-dombinak néhány jól keltezett, cserépbográcsot is tartalmazó leletgyűjtését.⁴³ E leletmentések 18 bográcsos edénygyűjtése által nyújtott adatokhoz hozzávettem még a győri múzeum anyagából további 14, közöletlen, cserépbográcsot szintén tartalmazó edénygyűjtést.⁴⁴ Elemzéseimbe bevontam továbbá 18 olyan, szintén közöletlen bográcsstöredéket⁴⁵ is, amelyek saját tipológiai jegyeik – a hullámvonal-köteges díszítésük vagy fehér illetve világos rózsaszín anyaguk – alapján az Árpád-kori kerámia átlagánál valamivel pontosabban keltezhetőek. Lerajzoltam ezen felül még hét, 1984 után a nyugat-dunántúli múzeumokba vagy magángyűjteményekbe került ép, vagy rajzban kiegészíthető cserépbográcsot is, függetlenül attól, vannak-e ezeknek pontosabb keltezésre alkalmas kísérőleletei.

39 E munkálatok középkori vonatkozásairól a jelen tanulmány írója tartott beszámolót „Árpád-kori lelőhelyek az M-1-es autópálya Győrt elkerülő szakaszán” címmel, 1992. október 8-án Veszprémben, „A Győrt elkerülő autópályaszakasz régészeti leletmentései” című ülészakon.

40 Takács 1989. 709–719.

41 Takács sajtó alatt

42 Szívességét ez úton is köszönöm.

43 Győr–Palotai út: 2. obj.; Ménfőcsanak–Szeles-dűlő: 2, 108, 113, 415, 453, 586a. obj.; Lébény–Kaszás-domb: 152, 228, 259, 261, 307, 309, 406, 420, 441, 442, 892. obj. E rövid tanulmányom időbeli és térbeli kereteit igencsak meghaladná, ha a fenti három lelőhely időrendjét itt elemezném részletesen. Annyit szeretnék csak megemlíteni, hogy az átlagosnál mind a három valamivel jobban keltezhető. Így pl. az elég kis kiterjedésű, Győr–Palotai úti település kora a 2. objektumban kibontott III. Béla rézpénz (CNH I. 107, Huszár 1979. 45, Nr. 108) segítségével tisztázható. Szintén a 13. századra datálja a több, mint négy hektáryi kiterjedésű Lébény–Kaszás-dombi leletmentés Árpád-kori objektumait a több helyen is napvilágra került halvány sötétsárga, illetve a fekete, grafitos soványítású osztrák importkerámia. A fentiekkel ellentétben a korai Árpád-korra keltezi – méghozzá elég megbízható módon – a Ménfőcsanak–Szeles-dűlői lelőhelyet, az itt lelt lant alakú csat, kigyófejes karperec, csüngős ékszer alsó része illetve a cserépedényeken gyakran előforduló, bekarcolt hullámvonal-köteg. (Csak mellékelesen jegyezném meg, hogy a ménfőcsanaki leletmentés, a négy hektárt is meghaladó nagyságával a Kárpát-medence egészének viszonylatában is az egyik legnagyobb 10–11. századi falufeltárás).

44 Abda–Rosszkerti (Mithay S. 1952-es, közöletlen ásatása): 11, 12. obj.; Győr–Káptalándomb, Apor Vilmos tér (régebben Martinovics tér) (Szőke B. M.–Pusztai R.–T. Szőnyi E.–Tomka P. 1974-es, csak részben közölt ásatása) (Tomka 1976. 403–408; Szőke-T. Szőnyi–Tomka 1976. 107–113; Szőke-T. Szőnyi–Tomka 1978–1979. 137–142.): 1. szelvény, a középkori köves járószint feletti réteg; Győr–Ógabona tér (Mithay S. 1949-es, csak részben közölt ásatása) (Mithay 1985. 185–197.): 1. tűzhely; Győr–Széchenyi tér (Gábler D.–Pusztai R.–Tomka P.–Topál J.–Uzsoki A. 1968-as, csak részben közölt ásatása) (Gábler Dénes Kutatások Arrabona canabaejában. Arrabona 13 (1971) 5–51; Tomka 1976. 408–409.): 5. gödör; 1. szelvény déli része, kemence; 1–2. szelvény, köves réteg feletti; 1–2. szelvény, köves réteg alatt; 3. szelvény, vályogfal feletti réteg. Koronóc–Újtelep (=Rákosi-telep, =Tószter-dűlő), Domán Sándor kertje (Szőke B. és Mithay S. 1952-es, csak részben közölt ásatása) (Szőke 1955. 87); I/1, I/2, III/1, IV/1. gödör; Koronóc–Dózsa György u. (Uzsoki A. 1958-as, közöletlen ásatása): 1. obj.

45 Ezek egyrészt az Ács-vaspusztai feltárásokból (Takács 1989. 1. tábla), másrészt a győri múzeum régi anyagából, hamadrészt pedig a pápai járás topográfiai terepbejárásából származnak. E két utóbbi, közöletlen edénycsoport adatai: Bakonytamási-4. (Bornát) (GrEKKTmP, 67.43.1. 3.); Bársonyos – szorvány (XJMGz, leltározatlan, a győri bencés gimnázium régiséggyűjtésének anyagából); Győr–Széchenyi tér, Lloyd épület alapozási rétegből (XJMGz, 53.257.1.); Marcalb-18 (Zsigmondháza-1) (GrEKKTmP, 68.55.4. 5.); Mezőlak-5 (Szentpéteri domb-III.) (GrEKKTmP, 68.174.8.); Mihályháza-7 (Ülésalja-II) (GrEKKTmP, 68.144.19); Nyalka–Belterület, Tanai P. telke (XJMGy, 2 db., leltározatlan); Vaszar-4. (Tóré-1.) (GrEKKTmP, 67.104.1.).

Végezetül pedig, eredményeim ellenőrzéseképp a szakirodalom alapján átvizsgáltam vagy újraelemeztem az összes olyan, már közölt, kislalföldi lelőhelyű, ép vagy töredékes cserépbogrács tipológiai jegyeit, amelyek akár stratigráfiájuk, kísérőleleteik vagy a rajtuk levő bekarcolt minták alapján pontosabban is keltezhetők.⁴⁶ Így a szakirodalom alapján további 30, cserépbográcsot is tartalmazó, és kislalföldi lelőhelyről származó leletegyüttes formai jegyeit sikerült átnézniem.

A fenti számadatokat összesítve: 62 leletegyüttes 227 bográcsát illetve további 18, saját tipológiai jegyei alapján keltezhető edényt vehettem alapul formai és időrendi vizsgálódásaimhoz. (Csak az arányok érzékeltetése miatt említem meg, hogy 1984 végén, a cserépbográcsokat feldolgozó értekezésem kéziratának lezárásakor, még csak 18 kislalföldi leletegyüttes állt rendelkezésemre időrendi következtetések levonásához.)⁴⁷

Ezen adathalmaz alapján egyrészt olyan formai sajátságokat és időrendi fogódzókat sikerült pontosítanom, amelyeket a tíz évvel ezelőtti dolgozatomban inkább még csak sejtettem, másrészt azonban egy-két új elem is megfoghatóvá vált. Az újonnan összegyűjtött cserépbográcsok közül csak néhány, szám szerint hét⁴⁸ maradt meg épen, vagy rendelkezik elegendő számú töredékekkel egy formai rekonstrukcióhoz. A tíz évvel ezelőtti vizsgálathoz hasonlóan ezen edények is három csoportra oszthatók formai szempontból. A két anyaggyűjtés edénytípusai közül ennek ellenére is csak kettő-kettő feleltethető meg egymásnak. A korábbi anyaggyűjtésben szereplő 3. típusnak, a pozsonyi Prímás tér bográcsainak ugyanis egyetlen új párhuzamát sem tudtam fellelni. A 3. típus hiányát erősíti, hogy a formai rekonstrukcióra nem alkalmas nagyságú töredékek közt sem volt olyan, amelynek részletformái alapján komolyan számításba kellett volna venni a magas, hengeres oldalfallal és igen mély, kúpszerű fenékkal rendelkező bográcsformát. E tényállás pedig nézetem szerint megerősíti azon tíz évvel ezelőtti következtetésemet,⁴⁹ hogy a pozsonyi Prímás tér fazekaskemencéjében kibontott bográcsok egy különleges, kései és helyi formának a variánsai.

A tíz évvel ezelőtti anyaggyűjtésemhez hasonlóan a töredékekből most is a közepesen magas oldalfalú, erősen ívelt aljú forma (a kislalföldi 2. típus) a leggyakoribb (8. tábla 1;

46 Ezek: *Bagota-Kuzma vagy Páldomb*: 1. ház, 14. obj.: *Habovštiak* 1961. 16. ábra; 28. ábra 3, 4; *Bogya-Alsógellér-Homokbánya*: 439. sír: *Hanuliak* 1992. 306. 4. ábra 21–22; *Győr-Káptalándomb, Apor Vilmos tér* (régében Martinovics tér): a vörössánc pusztulási rétege (*Tomka* 1976. 15. ábra 1–3.); *Győr-Káptalándomb, Püspökvár*: 5. réteg: *Kozák-Uzsocki* 1962. 5. kép 3–4); *Helemba-Dunapart, 1711. folyankilóméter*: 48, 59. obj.: *Hanuliak-Zabojnik* 1981. 4. ábra 1, 3–5, 8, *Hanuliak* 1989. 12. tábla 13–17; *Hetény-Egyházföld vagy Papföld*: a templom alapozásából: *Habovštiak* 1961. 461; *Hetény-II (Simitós vagy Sasúllő)*: 1, 6. ház: *Paulik-Rejholec* (1958) 231, 10. ábra, *Habovštiak* 1961. 660; *Kajárpéc-Pokolfa-domb: Takács* (sajtó alatt) 86/1. ház, 89/2, 88/3, 89/10 gödör; *Kisbény-Belterület, Tsz gépállomás*: a 11. században épült sánc alatt kibontott 5/63. obj.: *Habovštiak* 1966. 29. ábra 1–4, 15; *Komárom (Komárno, Szlov.) – Nagyharcsás*: 3, 4. obj.: *Rajtár-Roth* 1982. 126. ábra 1–4, 5–9; *Marcelháza-Patpuszta-Dunapart, 1757. folyankilóméter*: 60. obj. (veremház); 62. obj.: *Cheben* 1987. 7. ábra 5–6; 8. ábra 2–9; *Mosonmagyaróvár-Királydomb: Tomka* 1976. 399, 10, 11. ábra; *Óvár (Pinkaóvár) (Hannersdorf-Burg, Burgenland, Auszt.)* – Burg: a sáncátvágás felső rétege: *Mitscha Mährheim-Ohrenberger-Saria* 1954. Abb. 13; *Pannonhalma-Főapátság, a monostor kerengője*: 6. kutatóárok 11–12. századi rétege: *H. Gyürky* 1963. 5. kép 3, 4. *Pozsony (Bratislava, Szlov.) – Orsolya utca (Uršulinška ulica)* 6.: S2/86 szelvény, 16. réteg: *Musilová-Stassel* 1988. 15. ábra 1–5; *Pozsony-Prímás tér: Piffj* 1965. 73; *Pozsony-Vár*: V-1963/64. szelvény, 6. réteg; északi felső terasz, d réteg: *Štefanovicova* 1975. 11. ábra 1–4; 12. ábra 10; 13. ábra 1–3, 15–17; 20. ábra 1–8; 21. ábra 1–4; 85. ábra 4, 86. ábra 1–5, 7 (a tanulmányban tévesen 84. ábra 7-ként szerepel – T. M.). 87. ábra 1; *Sopron-Előkapu*: 3a. réteg: *Holl* 1973. 24. kép; *Tatabánya-Dózsakeri*: II/1980-as ház; *Vékony* 1988. 3. tábla, 1. 2; 4. tábla; *Zsitvabesený (Bešenov, Szlov.) – Páskom*: 2. ház (=9. obj.): *Habovštiak* 1961. 45. ábra 6–10. A fenti adatok kiegészíthetők két észak-bakonyi vár edényegyüttesével is: *Bakonszentlászló-Kesellőhegy III.* – a belső vár udvarának 12. század végi, 13. századi rétege: *Nováki Gyula* Óskori és középkori várak a bakonyi Kesellő- és Zörghegyben. VMMK 14 (1979) 52–54. ábra; *Úgod-Vár*: I, V. épület: *Mithaz* 1988, 9. ábra 1–3, 5; 7–13.

47 *Csorna*, szorványlelet (XJMGZ, leltározatlan): *Ismertlen lelőhely* (Győr-Homokgödör?) (Főapátsági Régiségár, Pannonhalma, leltározatlan); *Kajárpéc-Belterület*, Kispéc, Felszabadulás út (Helytörténeti gyűjtemény, Kajárpéc, leltározatlan); *Kajárpéc-Belterület*, Kispéc, Kertalja út (Helytörténeti gyűjtemény, Kajárpéc, leltározatlan); *Lébény-Kaszás-domb*: 406. obj. (2 bogrács) (Hanság Múzeum, Monosmagyaróvár, leltározatlan); *Mosonmagyaróvár környéki, ismeretlen lelőhely* (Németh Alajos monosmagyaróvári tanár magángyűjteménye); *Ménfőcsanak-Szeles-dűlő*: 415. obj. (XJMGZ, leltározatlan). Hálás köszönettel tartozom Németh Alajosnak, Pollán Hildebrand atyának és Vikár Tibornak, hogy a birtokukban vagy kezelésükben lévő gyűjtemény cserépbográcsait tanulmányozhattam.

48 *Takács* 1986. 36–37.

49 Ezek az alábbi ásatási objektumokból származnak: *Lébény-Kaszás-domb*: 406. obj. (2 bogrács); *Ménfőcsanak-Szeles-dűlő*: 415. obj.

9. tábla 1). E második anyaggyűjtésem során ismételten megfigyelhettem, hogy a közepesen magas oldalfalú, erősen ívelt aljú bográcsok többségének a pereme határozottan kiugrik mind a külső, mind pedig a belső, ritkábban csak a külső edénysík felé. Újra azt kellett tapasztalnom, hogy az ilyen, erősen kiszélesedő peremek egy további fontos formai jellemzője lágy profiljuk, azaz éleik lekerekítése. A perem felső lezárása pedig kivétel nélkül mindig egy széles, vízszintes sík, amely a fülrésznél általában alig szélesedik ki. Most is akadt azonban a közepesen magas oldalfalú, erősen ívelt aljú bográcsok közt egy olyan, amelynek aránylag széles peremén az éleket a szokásos lekerekítés helyett élesen levágták (1. tábla 1). Érdemes felfigyelni e csornai lelőhelyű, jól profilált peremű bogrács néhány további formai jellegzetességére is. Egyrészt a többi közepesen magas, ívelt aljú bográccsal ellentétben ezen az edényen egy erősen kihúzott él köti össze a jól kihajló oldalfalat és a fenékrészt. Másrészt pedig az oldalfal e csatlakozás felett kissé homorú. E részlet pedig nemcsak, hogy hiányzik a kisalföldi 2. típus széles, lekerekített peremű példányainál, hanem sokszor éppen egy ellenkező tendencia figyelhető meg. Az, hogy a széles, lekerekített peremmel ellátott példányok közepesen magas oldalfalának az alja kissé kigömbölyödik. Említésre méltó végezetül a csornai bogrács igen hangsúlyos díszítése: az oldalfalán több sorban végigfutó hullámvonal-köteg is.

Az új anyaggyűjtésem során átvizsgált bográcsok közt továbblépve, számomra elég váratlanul ismét felbukkant egy olyan edényalakzat is (9. tábla 2), amelynek mély alja a fentebb tárgyalt, kisalföldi 2. típusra emlékeztető módon erősen ívelt, oldalfala viszont, a 2. típusal ellentétben igen magas volt. Fentebb már utaltam arra, hogy egy ilyen alakú bográccsal már a tíz évvel ezelőtti anyaggyűjtésem során is találkoztam. Akkor azonban még kelet-dunántúli, mezőföldi importnak minősítettem e formát. A magas oldalfalú, erősen ívelt aljú bogrács ismételt feltűnése azonban inkább arra utalhat, hogy a kisalföldi fazekasok ha ritkán is, de mégis gyárthattak ilyen példányokat. Így a magas oldalfalú, ívelt aljú edényalakot is érdemes beilleszteni a kisalföldi Árpád-kori cserépbográcsok formakincsébe, méghozzá a 4. típusként, a korábbi beosztás megtartása érdekében.

Az előző anyaggyűjtésem során 1. típusként leírt igen magas oldalfalú, de lapos, majdnem egyenes aljú formához csak egy további párhuzamot sikerült fellelnem a Ménfőcsanak–Szeles-dűlői település 415. objektumából (1. tábla 3). A tíz évvel ezelőtt tárgyalt formai rokonaival ellentétben ezen edénynél a magas oldalfal nemcsak, hogy egy éles töréssel csatlakozik az igen lapos aljhoz, hanem az oldalfal alsó része is homorúan ívelt.

A korábbi anyaggyűjtésemnek megfelelően mostani vizsgálódásaim során is kétfajta perem feltűnésére számítottam. Meglepődve kellett azonban tapasztalnom, hogy nem két, hanem összesen négy peremtípus is elkülöníthető egymástól (ezeket lásd a 13. táblán bemutatott táblázaton). A korábban megfigyelt alig kiugró, szögletes és élesen metszett alakzat (a típus), illetve az igen gyakori, lekerekített élű, és széles, vízszintes síkban záródó peremforma (b típus), mellett két további is felbukkant. Egy csak a külső edénysík felé kiszélesedő, élesen metszett, jól profilált alakzat (c típus), valamint egy másik, igen széles, vízszintes síkban záródó forma, amelynek széleit szintén élesen lemetszették (d típus). Ez utóbbi peremtípusba sorolható darabok élei az átlagosnál jóval jobban kihúzóttak, ami feltétlenül arra utal, hogy az ilyeneket gyártó fazekasok kézikorongjai már alkalmasak voltak gyors és egyenletes körforgásra. E négy formai sajátosság természetesen csak egy-egy olyan alaptendencia, amelyen belül számos variáns létezik. Így az a típusnak, azaz az alig kiugró, szögletes és élesen metszett alakzatnak vannak olyan példái, amelyeknél a perem széle csak a külső edénysík irányába ugrik ki, másoknál viszont mind a külső, mind pedig a belső irányba is kihúzta a fazekas az edény szélét. Ugyanez megfigyelhető a b típus széles, vízszintes, lekerekített élű síkban záródó peremei közt is. Sőt e formánál a külső, a belső illetve mindkét edénysík felé kiugró peremszélek mellett

megjelenik egy, átmetszetben majdnem háromszöget alkotó (11. tábla 8), vagy egy elég keskeny, de szintén lekerekített élű (7. tábla 4) edényszél-forma is. A *c* típus, azaz a külső edénysík felé szélesedő, élesen metszett peremek közt pedig egyrészt olyanok vannak, amelyek külső, függőleges lapja egészen keskeny, másoknál viszont e rész kiszélesedik, ami által az alsó széle egy ferde síkba megy át. Végezetül pedig az erősen kiszélesedő, élesen metszett *d* típus peremeinek egy kisebb hányadánál már a perem alatti rész is megvastagodik, a többségükénél viszont éppen ellenkezőleg, az aránylag vékony edényfalhoz egy erős ívvel, vagy éles töréssel csatlakozik a széles, vízszintes, felső sík.

A peremformák elkülönítése érdekében végzett anyaggyűjtésem arról győzött meg, hogy a kisaliforniai tájegységen belül a fentebb leírt négy alapvető peremforma nem különül el egymástól kisebb tájegységek szerint. Így óhatatlanul is felmerült egy másik, időrendi magyarázat keresésének lehetősége is. Egy peremformákból kiinduló időrendi elemzést indokoltá tette továbbá az is, hogy az új anyaggyűjtésem során is csak három ép vagy kiegészíthető alakú cserépbogrács időrendjét lehetett pontosítani.⁵⁰ Azaz ismét azon veszély fenyegetett, hogy az adatok túl csekély száma miatt csak elmosódó következtetéseket sikerül levonnom. Az időrend pontosítása érdekében a cserépbográcsot tartalmazó, kisaliforniai leletegyütteseket időrendi egységekre bontottam. Így egy csoportba válogattam azokat, amelyekben a korai időszakra utaló hullámvonal-köteg vagy bordásnyakú edény is volt. Egy másikba kerültek azon edényszériák, amelyekben a bogrács mellett az Árpád-kor végére utaló fehér, halvány sötétsárga vagy világosrózsaszín anyagú cseréptöredékek, osztrák importedények, kancsók, kúpos fedők, kései fazékperemformák stb. voltak. A harmadik csoportot pedig az „átlagos” edényegyüttesek alkották. A kisaliforniai cserépbográcsos edényegyüttesek ilyen osztályozása arról győzött meg, hogy az egyes bográcsperem-formák általában az Árpád-kor egy-egy rövidebb szakaszára jellemzőek (lásd a 13. táblán levő peremtáblázatot). Így a keskeny, élesen metszett szélű peremalakzat, az *a* típus, valamint a külső edénysík felé kiszélesedő, élesen metszett, jól profilált bográcsperem, azaz a *c* típus is a magyar honfoglalás utáni másfél-két évszázadra jellemző. E tendencia két szép példája a Ménfőcsanak–Sezles-dűlői 2. és 586b. objektum leletanyaga, mivel itt egy-egy hullámvonal-köteges edénytöredékekkel együtt került elő a keskeny, élesen metszett, azaz az *a* peremforma (2. tábla 1-9; 3. tábla 4-7). Más, általam csak közleményből ismert, kisaliforniai leletegyüttes közül ugyanezt szemlélteti a pozsonyi (Bratislava, Szlov.) vár kutatása során a V-1963/64. szelvényben feltárt 6. réteg, illetve az északi felső teraszon kibontott *d* réteg anyaga. Itt ugyanis szintén hullámvonal-köteges fazékdalakkal együtt voltak a jól profilált bográcsperemek⁵¹ (4. tábla 1-11). Ugyanílyen öszetételű a kishényi (Bína, Szlov.) 5/63. objektum leletanyaga is (5. tábla 1-5). E leletegyüttes fontosságát az is növeli, hogy az rétegtani okokból bizonyosan korábbi a 11. századi vörössáncnál.⁵² A kisaliforniai cserépbográcsok keltezésének a pontosításához igen jól felhasználható továbbá az ugodi 5. épület cserépanyaga⁵³ is, mivel itt a keskeny, élesen metszett peremmel együtt nemcsak hullámvonal-köteges kerámia, hanem bordás nyakú edény is előkerült (5. tábla 6-11). Szintén az *a* vagy *ac* csoportba sorolhatók a győri vagy a pápai járás terepbejárásaiból vagy e múzeumok régi anyagából származó, hullámvonal-köteggel díszített bográcsperemek is (3. tábla 1-3). Az előzőeknél

50 Štefanovičova 1975. 11. ábra 1-4; 12. ábra 10.; 13. ábra 1-3, 15-17.; 20. ábra 1-8.; 21. ábra 1-4.; 85. ábra 4.; 86. ábra 1-5, 7. (a tanulmányban tévesen 84. ábra 8-ként); 87. ábra 1. (V-1963/64. szelvény, 6. réteg; északi felső terasz, *d* réteg).

51 Habovštiak 1966. 464.; Takács 1986. 117.

52 Az Árpád-kori kerámia időrendjét feldolgozó publikációk átlagához mérten elég sok edényegyüttest közlök újra. Azon szándék vezérelt, hogy a szövegben leírt formai jegyek követését az olvasó számára minél jobban megkönnyítsem. Az arányok pontosabb érzékelése érdekében az összes újraközölt edénytöredéket 1:3-as méretarányra kicsinyítettem vagy nagyítottam. Ezen túlmenően viszont semmit nem változtattam a rajzokon. Így elég sok esetben megmaradt az edényprofil nyilvánvalóan rossz beállítás, vagy a vízszintes illetve féloldali perspektíva összeméréséből adódó bizonytalanság is.

53 Hanuliak 1992. 4. ábra 21-22.

jóval bizonytalanabb következtetésekre nyújt csak lehetőséget a Bogyá–Alsógellér (Bodza–Holiare, Szlov.) – homokbányai, 10–11. századi temető 439. sírjának egy szokatlan leletgyűjtése. Itt ugyanis a váz bal térdje mellett egy cserépbogrács⁵⁴ hat töredéke (6. tábla 3-4) is előkerült. E hullámvonal-köteggel díszített edénynek azonban egyrészt éppen a peremrésze hiányzik, így inkább csak sejthető, hogy az egykor talán az a típusba tartozhatott. Másrészt pedig, e töredékek esetében joggal merülhet fel a másodlagos sírba kerülés lehetősége is. E körülmény pedig annak ellenére mérlegelni kell, hogy már felmerült más 10–11. századi, köznépi temetkezésnél az, hogy a sír földjében, közvetlenül a váz mellett lelt bográcstöredékek feltételesen talán mellékletként is értékelhetők.⁵⁵ A Bogyá-alsógelléri temető feletti felső, kevert földréteg Árpád-kori cseréptöredékeket tartalmazott,⁵⁶ annak megbízható jeleként, hogy a sírmező felett még az Árpád-korban egy település létesült.

A fentieket összegezve: az anyaggyűjtésem során átvizsgált, 10–11. századi, cserépbográcsot tartalmazó, kisalföldi leletgyűjtések, illetve a hullámvonal-köteggel díszített bográcstöredékek alapján azt kellett tapasztalnom, hogy – három kivételtől eltekintve – ezekben csak a fentebb említett két, jól profilált peremalakzat, azaz az *a* és *c* típus fordul elő. Mindhárom kivétel egy-egy széles, vízszintes, lekerekített élű, azaz *b* típusú perem a Marcelháza–Patpuszta (Patince, Szlov.) - Duna-parti település 60, 62. objektumának betöltésében⁵⁷ (6. tábla 1-2, 5-12), illetve a soproni várak előkapui részének 3a rétegében.⁵⁸ E három leletgyűjtés közül a két marcelházi hordozhat magában több tanulságot – ezért ezeket csak alább, a *b* típusú bográcsperelemek időrendjének bemutatásakor elemzem részletesebben. A harmadik kivétel, a soproni várak 3a rétege azonban inkább a leletkeveredés egy példája. Ez ugyanis egy *b* típusú, azaz egy széles, lekerekített élű bográcsperelem mellett nemcsak hullámvonal-köteges edényoldalt, hanem olyan kancsó- és fedőtöredékeket is tartalmazott, amelyek a 10–11. századi keltezészt eleve kizárják. Joggal feltételezhető tehát ez esetben, hogy a hullámvonal-köteges edénydarab egy későbbi rétegbe keveredett. Ennek valószínűségét az is növeli, hogy a várfal árkanak rétegei mind erősen lejtettek.

A fentebb elemezett *a* és *c* peremformával ellentétben jórészt a 11–13. századra, azaz az Árpád-kor középső vagy kései szakaszára keltezhető a Kisalföld leggyakoribb bográcsperelem-formája: a széles, vízszintes, de lekerekített szélű síkban záródó edényszél, a *b* típus. Az átvizsgált edénygyűjtések közül a megbízhatóan keltezhetőek nagy többsége e két évszázadra tehető. Ilyen bográcsperelemek tartalmazott a 12–13. század fordulóján vert pénzsekkel keltezett Kajárpéc–Pokolfa-dombi 86/1. ház és a 89/2. objektum,⁵⁹ valamint a – szintén III. Béla rézpénzével datált – Győr – Palotai úti 2. objektum leletgyűjtése. A Lébény–Kaszás-dombi, 228-as és 406. objektum szintén *b* típusú bográcsperelemek pedig az osztrák importból származó, nagyméretű, grafitos soványítású fazék (8. tábla 2), illetve egy tagolt fazékperem, vagy egy kisméretű karcsú bögre keltezi a 13. századra (7. tábla 1-8). Hasonló keltezészt sugall a közöletlen Győr–Ógabona téri lelőhely 1. tűzhelynek⁶⁰ a betöltése is (10. tábla 1-6), a benne lelt fehér színű fazékfenék töredéke miatt. (Az ugyanitt kibontott széles, élesen metszett, tehát *d* típusú bográcsperelemet alább fogom részletesen elemezni.) Úgy tűnik azonban, hogy a széles, vízszintes, de lekerekített élű

54 Cheben 1987. 7. ábra 5–6.

55 Holl 1973. 23., 24. ábra

56 Takács (sajtó alatt)

57 Ezen ásatás csak részben közölt, mivel csak a 17–18. századi temetőt írta le: Mithay 1985. 185–197.

58 Cheben 1987. 7. ábra 5–6.

59 Mithay 1988. 9. ábra, 1–3., 5.

60 Musilová–Stassel 1988. 15. ábra 1–5.

bográcsszélekkel korlátozott mértékben már a 11., illetve még a 14. század elején is számolnunk kell. Mert vannak olyan leletegyüttesek – elsősorban a fentebb már említett, Marcelháza–Patpuszta–Duna-parti település 60. illetve 62. objektumának anyaga⁶¹ – ahol a széles, lekerekített szélű peremformát a 10–11. századi, keskeny, élesen metszett bográcslezárással együtt lelték (6. tábla 1-2), vagy pedig hullámvonal-köteges kerámia volt a kísérőlelete a széles de lekerekített bográcsperemnek (6. tábla 5-12). Másrészt, a *b* típusú peremek készítésének felső időhatára kapcsán jelentős az ugori vár 1. és 6. épületének⁶² a betöltése (11. tábla 1-11) is. Mindkét edényegyüttes ugyanis a széles, lekerekített élű, tehát *b* típusú bográcsperemen túl importedényeket: egy-egy bécsi pecsételt kancsófület illetve fazékperemet is tartalmazott. Ezek részletformái pedig már nem is annyira 13. század második felére, hanem inkább a 14. század elejére, közepére utalnak.

Mivel a Győr–Ógabona téri 1. tűzhelyben illetve az ugori vár 1. épületének anyagában egy-egy széles, de élesen metszett bográcsperem is volt, a fenti fejtegetéssel már a *d* típusú bográcsperemek időrendjét is érintettem. Ezek, úgy tűnik a 12–13. század fordulóján terjedtek el, és még a 14. században is kimutathatók. Megjelenésük időpontjának vizsgálatához jól felhasználható a Pozsony (Bratislava, Szlov.) – Orsolya utca (Ursulinska ulica) 6. szám alatti házban folytatott leletmentés S2/86 szelvényének a 12. század 2. felére és a 13. század elejére keltezett 16. rétegből⁶³ származó edényegyüttes (11. tábla 12-15). Ez ugyanis a *d* típusú bográcsperemen kívül egy nagyméretű, osztrák tárolóedény peremét is tartalmazta. Széles, de élesen metszett bográcsperemek voltak egy további jól keltezhető leletegyüttesben: a győri Széchenyi tér 13. század végi, köves rétegeiben is.⁶⁴ A széles de élesen metszett kisalföldi bográcsperemek kései Árpád-kori megjelenésére utalnak még a terepbejárásokból vagy régi, rosszul dokumentált ásatásokból származó fehér, rózsaszín vagy igen halvány sötétsárga anyagú, *d* peremformájú bográcstörödékek (12. tábla 1-5). Ezeket ugyanis színük keltezi elég megbízhatóan az Árpád-kor legkésőbbi szakaszára vagy esetleg még későbbre.⁶⁵ A fentebb felsorolt leletek alapján levonható azon következtetés, hogy a széles, vízszintes, de élesen metszett edényszélllel lezárt bográcsok a 13. század elején tűnnek fel, és egészen a 14. század közepéig, második feléig maradhattak használatban. A teljesség kedvéért kell megjegyezni, hogy az általam átnéztet leletegyüttesek közt kettő olyan is volt, amely a széles vízszintes, élesen metszett peremmel ellátott bográcsok készítésének felső időhatáraként a 15. századot sugallja. Ezen adatok azonban egyelőre számomra túl bizonytalanoknak tűnnek ahhoz, hogy rájuk egy időrendet szilárdan építeni lehessen. Mert igaz ugyan, hogy a helembai (Chl'aba, Szlov.) 48. és 59. objektumot⁶⁶ a gyorskorongolt poharak, illetve a kályhacsempe-darabok alapján jogosan keltezte feldolgozójuk, M. Hanuliak a 15. század első felére. Mégis igen könnyen előfordulhat, hogy az ezekkel együtt lelt *d* típusú bográcsperem csak másodlagosan keveredett közéjük. Ennek esélyét az is növeli, hogy e lelőhelyen Árpád-kori települési objektumok is voltak.

A peremtípusokból levont kronológiai következtetések jól egyeztethetőek az egész edények részletformái által sugallt időrenddel. Így például a keskeny, élesen metszett

61 Gábler D.–Pusztai R.–Tomka P.–Uzsoki A. 1968-as, csak részben közölt ásatása, Gábler Dénes: Arrabona 13 (1971) 5–51.; Tomka 1976. 408–409.

62 Holl 1963. 336–345.

63 Hanuliak–Zábojnik 1981. 62. old. 4. ábra 1. 3–5, 8.; Hanuliak 1989. 12. tábla 13–17.

64 Takács 1986. 10. ábra 1.

65 Caplovic 1965. 9. ábra 2.; Habovštiak 1974. 1. ábra 1.; Takács 1986. 14. tábla 2, 3.

66 Szőke 1974. 80.

szélű, azaz az *a* peremalakzat, valamint a külső edénysík felé kiszélesedő, szintén élesen metszett, jól profilált, tehát a *c* bográcsperemek nagyobb része az 1. típusként leírt igen magas oldalfalú, de lapos, majdnem egyenes aljú formához (9. tábla 2) csatlakozott. Egy kisebb hányaduk pedig a közepesen magas oldalfalú, erősen ívelt aljú formához, a kisl-földi 2. típushoz [lásd pl. a csornai (1. tábla 1) vagy a Koroncó-bábotai⁶⁷ edényt]. A két tárgyalt peremformához hasonlóan szintén csak a 10–11. századra tehető az igen magas oldalfallal és lapos fenékkal rendelkező típus mindkét kiegészíthető, és jól keltezhető példánya (a korábban közölt Ógyalla–Abadombi,⁶⁸ illetve a Ménfőcsanak–Szeles-dűlői (1. tábla 3) edény). Így elég nagy biztonsággal kimondható, hogy a kisl-földi 1. típus időrendje leszűkíthető a korai Árpád-korra. Ennél valamivel összetettebb a helyzet a kisl-földi 2. típus esetében. Az ilyen edények nagy többségéhez ugyanis egy széles, vízszintes lekerekített perem csatlakozik. Fentebb azonban már többször utaltam arra is, hogy szinte kivételként előfordulnak a 2. típus bográcsai jól profilált peremalakzattal (1. tábla 1), azaz egy keskeny, vagy csak a külső edénysík felé kiszélesedő, de mindenféleképp élesen metszett felső lezárással is. Fentebb már volt szó azon egyéb formai jegyekről is, amelyek szintén arra utalnak, hogy a 2.-típus e két alváltozata közti különbségek időrendi okokra vezethetők vissza. Nagy jelentősége van például annak, hogy mindkét 2. típusú, de profilált peremű bogrács falain feltűnik az aránylag jól keltezhető hullámvonal-köteg. A fentebb felsorolt, pontosabb időrend kidolgozására alkalmas tényezőket összegezve: a közepesen magas oldalfalú, erősen ívelt aljú forma (a kisl-földi 2. típus) készítése az Árpád-kornak mind a korai, mind a középső, mind pedig a kései részére jellemző. Sőt, ilyen formájú edényeket nemcsak, hogy a 10–13. század közti egész időszakban, hanem feltehetően még a 14. század első felében is gyártottak (lásd az ugodi 1, 6. épület anyagát (11. tábla 1-11)). Pontosabb keltezésükhöz csak egy kevés időrendi fogódzó nyújt az, hogy némiképpen eltérnek az átlagtól a korai, tehát 10–11. századi példányok formai jellemzői: pl. profilált peremük vagy oldalfaluk homorú alja. A 2. típus elemzésének végkövetkeztetéseként tehát leszögezhető, hogy a leggyakoribb kisl-földi bográcsforma, a közepesen magas oldalfalú, erősen ívelt aljú típus kronológiája általában nem szűkíthető le egy százötven-kétszáz évnyi időtartamnál pontosabban. Szintén csak két évszázadnyi pontossággal keltezhetjük a 11–13. századra a jelen dolgozatomban 4. kisl-földi bogrács-típusként leírt magas oldalfalú és mély, ívelt aljú változatot (9. tábla 2), méghozzá a széles, vízszintes, lekerekített élű pereme alapján. Az egyelőre még elég ritka 4. típus esetében azonban abban is reménykedhetünk, hogy a jövőben előkerülő további példányok alapján ezen időrend még pontosítható lesz. Végezetül az igen széles, élesen metszett kései Árpád-kori, azaz *d* típusú peremek esetében egyetlen olyat sem találtam, amelynek a formai rekonstrukcióhoz elegendő nagyságú oldalfala megmaradt volna. (Így e peremformát az egész bográcsok időrendjét szemléltető táblázaton (14. tábla) sem helyeztem el). Egyelőre tehát csak az ilyen peremek indításából sejthető az, hogy e 13–14. századi típus erőteljesen kihajló oldalfala legalább közepesen magas lehetett.

67 Tomka 1976. 399., 10, 11. ábra

68 Lásd pl. Mihály Péter: Régészeti kutatások a nyugati Hanságban II. Soproni Szemle 25 (1971), 109. (Sarród–Nyárosmajor, Fertőd–Tőzegeymajor). E közlemény sajnos nem tartalmaz ábrákat. A kisl-földi tájegységben csak a csallóközi terepbejárásokról jelentek meg edényrajzot is tartalmazó közlemények. Lásd pl.: Kuzma–Rajtár 1983. 84. ábra 5. [Búcs (Buc, ukr. Komámo, Szlov.)–4. lelőhely]; 86. ábra 8. (Marcelkeszi/Marcelová, ukr. Komámo, Szlov.). Liszka József: Prieskumy v okrese Nové Zámky. Avans 1986. Nitra 1987. 22. ábra 3–5.; 23. ábra 2, 4, 5; (Kamocsa/Komočka, ukr. Nové Zámky, Szlov.) – Nyárasd. *uő.*: Újabb régészeti adatok Érsekújvár környékének kora középkori településtörténetéhez. In: Új mindenes gyűjtemény 4. Régészet és történelem. Szerk.: Balla K., Budapest–Pozsony 1985. 29, 12. ábra 1, 3. (Szimó (Zenné, ukr. Nové Zámky, Szlov.)–Gúg-pusztá). Ratimorská, Priska (Ratimorský Piroška): Záchranné vyskumy a prieskumy v okrese Komámo Avans 1982. Nitra 1983. 127. ábra 7–8. Apácaszakállas (Opatovsky Sokolec, ukr. Dunajska Streda, Szlov.) – Belterület (Lénárt E. telke). Trugly, Sándor: Prieskum v okrese Komámo. Avans 1986. 105, 106; 46. ábra 4–6; 47. ábra 3–5. [Nagytyany (Ton, ukr. Komámo, Szlov.) – kistanyji-domb]; Boga–Alsógyellér–Halomdomb: *Točik* 1992. 160–165. ábra

Időrendi elemzésem végén néhány általánosabb jellegű kérdést szeretnék felvetni. Először is, milyen mértékben illeszkedik fejtegetésem Szőke Béla Miklós⁶⁹ vagy Tomka Péter⁷⁰ egy-egy dolgozatához a győri illetve mosonmagyaróvári cserépbográcsok formai-időrendi sajátosságairól? Az általam leírottakhoz igen hasonló következtetésekre jutott Tomka Péter a mosoni Királydombon átvágott, Árpád-kori sánc rétegeinek kerámiája alapján. A Szőke Béla Miklós által körvonalazott időrendi vázzal viszont csak részben tudok egyet érteni. Az átvizsgált edényegyüttesek alapján igen kétségesnek tűnik számomra az, hogy a legkorábbi bográcsperemek metszetben egyenlő szárú háromszöghöz lennének hasonlíthatók. Az viszont jóval inkább igazolható, hogy a későbbi darabok peremének felső széle lapos lezárású. E megállapítást azonban mindenképp ki kell egészítenem azzal hogy, e széles vízszintes sík élei lekerekítettek.

Második, szintén általánosabb jellegű kérdés, milyen mértékben használható a fentebb vázolt formai-időrendi elemzés olyan kisalföldi bográcsoknál, amelyeknek jól keltezhető kísérőlelet vagy leletek nélkül kerültek múzeumba? Erre egyelőre nézetem szerint még nem lehet egészen pontos választ adni. Még hozzá annak ellenére sem, hogy természetesen éppen e válsz pozitív vagy negatív voltától függ az egész fenti fejtegetésem értéke. Minden esetre, a fenti elemzés elfogadása esetén sem felesleges az óvatosság. Az Árpád-kori fazekasmesterség széttagoaltsága, a sok apró, egymással kapcsolatban valószínűleg alig tartó műhely miatt, a fentebb leírt formai-időrendi jegyeket sem szabad abszolút érvényűnek tekinteni. Ajánlatosabb tehát csak jelzés értékűnek felfogni az ezek által sugallott kelteztést. Az elmondottakat néhány példával érzékeltetve: a Kisalföld különböző részein folyó terepbejárások során⁷¹ a lekerekített elű, és széles, vízszintes síkban záródó bográcsperemek szoktak a legnagyobb gyakorisággal előkerülni, de szép számmal vannak a másik három peremforma képviselői is (3. tábla 1-3; 12. ábra 1-5). Az egyik legfontosabb kérdés e töredékekkel kapcsolatosan természetesen az, milyen mértékben vonatkozatható rájuk a fenti időrendi elemzés. Nézetem szerint fel kell használni e peremek formája által nyújtott időrendi besorolási lehetőségét, de e datálás csak akkor igazán biztos, ha magán az edényen vagy legalábbis a lelőhelyen gyűjtött más edényeken megfigyelhetők egyéb, az átlagnál jobban keltezhető formai elemek. Így például a 10–11. századi bográcsok kelteztése akkor biztosabb, ha az alig kiugró, szögletes és élesen metszett peremek alatt egy hullámvonal-köteg fut. Ennek hiányában azonban a kísérőleleteik hasonló díszítése is nyújthat némi időrendi támpontot. Vagy egy másik, talán még jobb példa: az igen széles, vízszintes síkban záródó, élesen metszett szélű bográcsperemek akkor keltezhetők igazán megbízhatóan az Árpád-kor végére, ha azokat nem az átlagos azaz vöröses narancssárgára vagy halvány vörösesbarnára kiegészítő agyagból formázták, hanem a fehérre, rózsaszínre vagy halvány sötétsárgára égő agyagokból. Ennél természetesen valamivel kisebb bizonyító erővel rendelkeznek az, ha a széles, jól profilált peremek mellett fehér színű fazekak, fedők, poharak stb. töredékeit is sikerült gyűjteni. A kísérőlelet nélküli, és így csak nehezen keltezhető bográcsperemek sokaságának problémáját e fejtegetés sajnos egyáltalán nem oldhatja meg, hiszen pl. a tipológiailag korainak tűnő darabok többsége alatt nincs hullámvonal-köteges díszítés. Az igen széles, élesen levágott bográcsszélek többségét pedig „átlagos” agyagból formázták. További jól keltezett edényegyüttesek elemzésére lenne szükség e kedvezőtlen számarány megváltoztatásához. Ennek hiányában talán nyújthat némi támpontot a keskeny, jól profilált peremek vonatkozásában az, hogy a kisalföldi bográcsok átlagánál ezeken jóval gyakoribbak a különböző bekarcolt

69 Lásd pl. Čaplovič 1965. 10. ábra 7; Rajtár–Roth 1982. 126. ábra 9; Hanuliak, Milan–Kuzma, Ivan: Vysledky vskumu včasnostedovekeho osidlenia v Muylí – Čenkove. Archaeologia Historica 8 (1963) 6. ábra; Kuzma–Rajtár 1983. 87. ábra 7; Točík 1992. 160. ábra 1–15; 161. ábra 1–13; 162. ábra 3–7; 163. ábra 1–22; 165. ábra 3–5.

70 Takács 1986. 95–103.

71 MRT 7, 46. tábla 8.

vagy beböködött minták⁷² (2. tábla 1, 6, 9; 3. tábla 5; 5. tábla 7), ami talán szintén arra utal, hogy e formai változat esetében az átlagosnál kisebb időrendi szóródást kell feltételeznünk.

Végezetül pedig a harmadik kérdés: alkalmazható-e az általam itt javasolt formai-időrendi felosztás a Kisalföldön kívül, a Kárpát-medence más részein is? Úgy vélem a tévedés igen nagy veszélyét hordozza magában e Kisalföldre vonatkozó formai-időrendi fejtegetés változatlan „átültetése” más vidékekre, különösen a távolabbi, pl. tiszántúli „műhelykörzetek” esetében. A tíz évvel ezelőtti dolgozatomban⁷³ ugyanis nézetem szerint kellőképpen sikerült alátámasztanom azt, hogy a cserépbográcsok formakincsét nem a Kárpát-medence egészére kiterjesztve, hanem csak egy-egy kisebb vidékre leszűkítve érdemes elemezni. A fenti szabály alól azonban talán akad egy kivétel is: nevezetesen a két, kisalföldi, az Árpád-kor elejére keltezhető, jól profilált bográcsperem-típus. Mert a „kisalföldi műhelykörzet” határain kívül, a Dunántúl középső és keleti részein is előfordulnak olyan bográcsstöredékek, amelyeknek keskenyebb vagy szélesebb, de mindenképpen élesen lemetezett pereme alatt a 10–11. századra utaló hullámvonal-köteg fut. Ilyen pl. egy Bia–Bolha-hegyi (1/25. lh.),⁷⁴ egy Esztergom–Széchenyi téri,⁷⁵ az Esztergom-kovácsi⁷⁶ és egy közöletlen, Óbuda–Lajos úti⁷⁷ darab. További érdekes fejtegetések kiindulópontjául szolgálhat, ha ismét nemcsak a peremformákat vesszük alapul, hanem az edények alakjának egészét. A 10–11. századra keltezhető, kisalföldi 1. típus, azaz az igen magas, hengerverszerű oldalfallal és rendkívül lapos, majdnem egyenes aljjal rendelkező bográcsforma párhuzamai ugyanis eléggé távolra mutató következtetések megtételére csábítanak. Mert egyrészt ugyanilyen a Kárpát-medencétől keletre fekvő területek: Északkelet-Bulgária, Moldova és Besszarábia (másik nevén Moldávia) egyik legjellemzőbb 10–11. századi bográcsstípusa is.⁷⁸ Másrészt pedig e magas, igen lapos aljú változat Kárpát-medencén belüli párhuzamai is az átlagosnál jóval nagyobb területen szóródnak. Így e típus formai párhuzama nemcsak a kelet-dunántúli Székesfehérvár–Móri úti, Fecskeparti lakótelepi bogrács, hanem több észak-bácskai, madarasi, egy további, Bihar megyei, belényesszentmiklósi (Sînnicolau de Beius, Rom.), illetve több dél-bánsági, dolovai⁷⁹ (Dolovo, Jug.) verseci⁸⁰ (Vršac, Jug.) edény is. E több „műhelykörzetet” is igencsak átívelő párhuzamosság pedig esetleg arra is utalhat, hogy a honfoglalás utáni másfél-két évszázadban még nem merevedtek meg az egy-egy kisebb tájegységre jellemző fazekashagyományok a későbbi időszakhoz hasonló mértékben. Természetesen, e kérdést is csak további, jól keltezett edényegyüttesek előkerülése és közlése után lehet majd határozottabb formában megválaszolni.

72 Parádi Nándor: Az Esztergom–Széchenyi téri ásátás. ArchÉrt 100 (1973) 3. kép

73 MRT 5, 47. tábla 4.

74 Köszönettel tartozom Bertalan Vilmosnének, hogy e bogrács tanulmányozását számomra lehetővé tette.

75 *Északkelet-Bulgária: Dzingov, Georgi*: Kaliakra prez stárobalgarskata epocha (VII–XI. v.) INM Varna 17(32) (1981) 8. tábla 1; *Dončeva–Petkova, Ljudmila*: Srednevekovni glinemi šadovi s vatrešni uši. ArchSof 13(1971) 33, 3a, b. ábra; valamint összefoglalóan: *uő*. Mittelaterliche Tonkessel aus Bulgarien. In: Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten. Szerk.: Bálint Csanád. *Varia archaeologica Hungarica* 3. Bp. 1990. 2. tábla 1. *Moldávia: Tedor, Dan Gh.*: Săpăturile arhologice de la Răducăneni (r. Huși, reg. Iasi) MCA 8(1962) 6. ábra 7–9; *uő*. Cîteva observații în legătură cu căldările de lut descoperite de la Răducăneni (r. Huși, reg. Iasi). SCIV 14 (1963) 2. ábra 1–3; *Besszarábia (Moldávia): Čebotarenko, G. F.*: Raskopki na poselenni u s. Molešty Kutuzovskogo r.-na. In: Arheologičeskie issledovanija v Moldavii v 1979–1980. gg. Szerk. biz.: Dergačev, V. A. – Borzjak, I. A. – Sorokin, V. Ja. – Serova, N. L., Kišiněv 1983. 3. ábra 1, 3, 5; *Postikě, G. I.*: Glinjani'e kotli na territorii Moldavii v rannesrednevekovij'j period, SA 1985/3, 6. ábra 1, 3, 6.

76 Takács 1986. 18. tábla 2.

77 Takács 1986. 31. tábla 2, 32. tábla 1–2.

78 Takács 1986. 42. tábla 2.

79 *Batistić–Popadić, Daria*: Dolovo-Ciglana na deliblatskom putu-srednjovekovni sloj. Narodni muzej Pancevo, Glasnik 1(1988) 1. tábla 1.

80 Takács 1986. 82. tábla 2.

Bóna István

- 1985 Arpadenzeitliche Dörfer, Kirche und Friedhof am Marosfluss. (recenzió Kurt Horedt: Moresti 2. Grabungen in einer mittelalterlichen Siedlung in Siebenbürgen. Bonn 1984. c. könyvéről) ActaArchHung 37(1985) 223–236.

Čaplovič, Pavol

- 1965 Včasnostredoveké pohrebisko a sídlisko v Hurbanove. SIA 13(1965) 237–246.

Čaplovič, Dušan–Slivka, Michal

- 1985 Stredoveká importovaná keramika na Vychodnom Slovensku. AR 37(1985)

Cheben, Ivan

- 1987 Vysledky záchranného vyskumu v Patinciach. ŠtuZv 23(1987) 307–326.

CNH I. Réthy László

- 1899 Corpus Nummorum Hungariae. Magyar egyetemes éremtár. I. köt. Árpádházi királyok kora Bp.

Fodor István

- 1975 Cseréptüstjeink származása. ArchÉrt 102(1975) 250–264.

- 1977 Der Ursprung der in Ungarn gefundenen Tonkessel. ActaArchHung 29(1977) 323–349.

H. Gyürky Katalin

- 1963 A régészeti kutatás eredményei. In: Gergelyffy András–H. Gyürky Katalin et alia: A pannonhalmi kerengő és kolostor helyreállítása. Arrabona 5(1963) 121–130.

GrEKKTP

Gróf Esterházy Károly Kastély- és Tájmuzeum, Pápa.

Habovštiak, Alojz

- 1961 Príspevok k poznaniu našej nížinnej dediny v XI-XIII. storočí. SIA 9(1961) 451–481.

- 1966 K otázke datovania hradiska v Biňi. SIA 14(1966) 439–486.

- 1974 Nálezy stredovekých hlinených kotlíkov na Slovensku. ZbSNM 14(1974) 123–152.

Hanuliak, Milan

- 1989 Praveke, včasnodejinné a stredoveké osídlenie v Chľabe. SIA 38(1989) 151–207.

- 1992 Pohrebisko s 11. storočia v Bodzi - Holiaroch. ŠtuZv 28(1992) 293–316.

Hanuliak, Milan–Zábojník, Jozef

- 1981 Dva stredoveke objekty na vyskume v Chľabe. Stuzv 19(1981) 55–63.

Holl Imre

- 1956 Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereihez. BudRég 17(1956) 177–193.

- 1963 Mittelalterliche Keramik aus dem Burgpalast von Buda (13.-15. Jahrhundert). BudRég 20(1963) 383–394.

- 1973 Sopron középkori városfalai IV. ArchÉrt 100(1973) 180–206.

Höllrigl József

- 1930 Árpád-kori keramikánk I. Fenékbélyeges edények. ArchÉrt 64(1930) 142–169.

- 1932-33 Árpád-kori keramikánk II. Domború fenékű edények. ArchÉrt 66(1932-33) 85–98.

Huszár Lajos

1979 Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Corvina Bp.

Kozák Károly–Uzsoki András

1962 Régészeti és műemléki kutatás a győri Püspökvárban. Arrabona 4(1962) 55–65.

Kuzma, Ivan–Rajtár, Ján

1983 Vsledky prieskumu v oblasti stavbi vodneho diela na Dunaji. AVANS 1982, Nitra 1983, 148–149.

Kvassay Judit

1982 Kerámia a X–XI. századi sírokban. [Bölcsészdoktori értekezés, kézirat], Bp.

Mesterházy Károly

1974 Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye IX–XIII. századi településtörténetéhez II. DMÉ 211–262.

1975 Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai. FolArch 26(1975) 99–115.

Mithay Sándor

1985 A Győr-gabonavásártéri XVI–XVII. századi temető. CommArchHung, 185–197.

1988 Az ugodi vár feltárásának eredményei. Pápai múzeumi Értesítő 1(1988) 53–96.

Mitscha-Märheim, H.–Ohrenberger, A. J.–Saria, B.

1954 Bericht über eine Probegrabung in der mittelalterlichen Burganlage von Burg. Burgenländische Forschungen 25(1954) 184–196.

MRT 4; Dax M.–Éri I.–Mithay S.–Palágyi Sz.–Torma I.

1972 Veszprém megye régészeti topográfiája. A pápai és zirci járás. Magyarország régészeti topográfiája 4. Bp.

MRT 5; Horváth I.–H. Kelemen M.–Torma I.

1979 Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Magyarország régészeti topográfiája 5. Bp.

MRT 7; Dinnyés I.–Kövári K.–Tettamanti S.–Topál J.–Torma I.

1986 Pest megye régészeti topográfiája, a budai és a szentendrei járás. Magyarország régészeti topográfiája 7. Bp.

MRT 8; Jankovich B. D.–Makkay J.–Szőke B. M.

1989 Békés megye régészeti topográfiája. A szarvasi járás. Magyarország régészeti topográfiája 8. Bp.

Musilová, Margareta–Stassel, Ivo

1988 Archeologicky a stavebno-historicky vyskum na Uršulinskej ul. č. 6. v Bratislave. Príspevok k vyskytu kamenných 2-priestorových domov v Bratislave. Archaeologia Historica 13(1988) 5–79.

Nováky Gyula

1979 Óskori és középkori földvárak és bakonyi Cuha völgyben. VMMK 14(1979) 75–120.

Parádi Nándor

1963 Magyarországi pénzleletes cserépedények. ArchÉrt 90(1963) 205–248.

Paulík, Jozef–Rejholec, Emil

1958 Stredoveké chaty v Chotíne. SlA 6(1958) 223–234. old.

Piffel Alfréd

1965 Nálež keramiky na primacialnem namesti v Bratislave. Bratislava 1(1965) 63–88.

Rajtár, Ján–Roth, Peter

1982 Zistovací vyskum v Komarné - Velkom Harčáši. AVANS 1981. Nitra, 227–231.

Szabó János Győző

- 1975 Árpád-kori falu és temetője Sarud határában II. A település. EMÉ 13(1975) 19–62.
1978–79 Árpád-kori falu és temetője Sarud határában IV. A sírok relatív és abszolút kronológiája, a temető jellege. EMÉ 16–17(1978–79) 45–124.

Szöke Béla

- 1955 Cserépbográcsaink kérdéséhez. ArchÉrt 82(1955) 86–90.

Szöke Béla Miklós

- 1974 Leletmentés az ún. Teleki laktanya udvarán. Arrabona 16(1974) 75–99.

Szöke, B. M.–T. Szőnyi E.–Tomka, P.

- 1976 Sondierungsgrabung in Győr–Káptalándomb (Jahresbericht 1974). MittArchInst 6(1976) 107–113.
1978–79 Ausgrabungen auf dem Káptalándomb in Győr (Jahresbericht 1976). MittArchInst 8/9(1978–79) 137–142.

Stefanovicova, Tatiana

- 1975 Bratislavský hrad v 9.–12. storočí. Bratislava

Takács Miklós

- 1986 Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken. Varia Archaeologica Hungarica [1]. Bp.
1989 Mediaeval Pottery. In: The Fort at Ács–Vaspuszta (Hungary) on the Danubian limes. Szerk.: Gábler, D. BAR International Series 531(ii), Appendix. [Oxford] 709–719.
1993 Árpád-kori települési objektumok Kajárpéc–Pokolfa-dombon. ComArchHung (sajtó alatt).

Točik, Anton

- 1992 Materiály k dejinám južného Slovenska v 7. - 14. storočí. ŠtuZv 28(1992) 5–248.

Tomka Péter

- 1976 Erforschung der Geschpanschaftsburgen im Komitat Győr–Sopron. ActaArchHung 28(1976) 391–410.

Török Gyula

- 1962 Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. ArchHung 39. Bp.

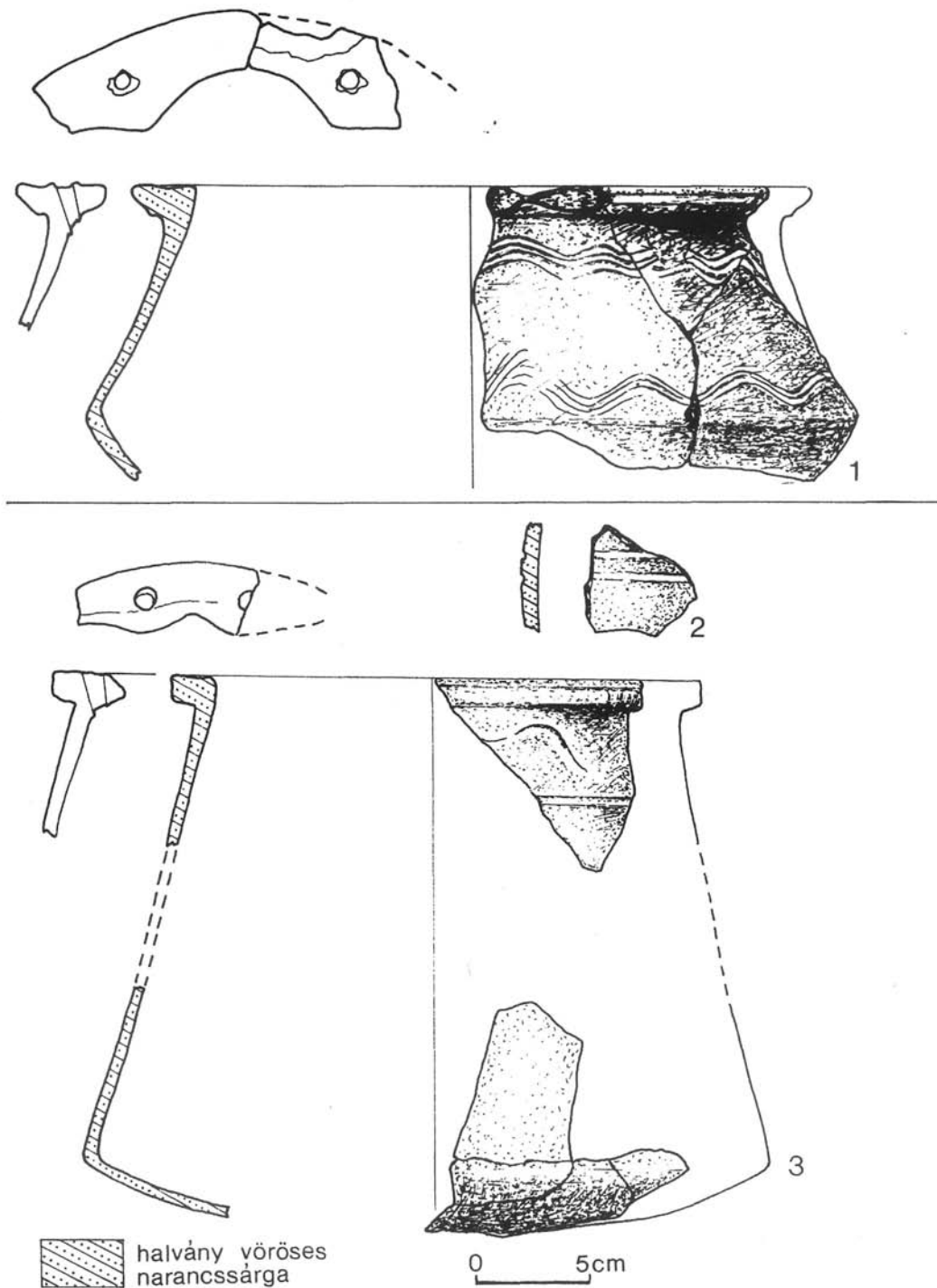
XJMGy; Xantus János Múzeum, Győr

Vékony Gábor

- 1980 Honfoglaló őseink szállása. Historia 2(1980)/3 28–29.
1988 Késő népvándorlás kori és Árpád-kori települések Tatabánya-Dózsakertben. In: Komárom megye története. I. kötet. Főszerk.: Gombkötő G. Komárom 283–316.

Wolf Mária

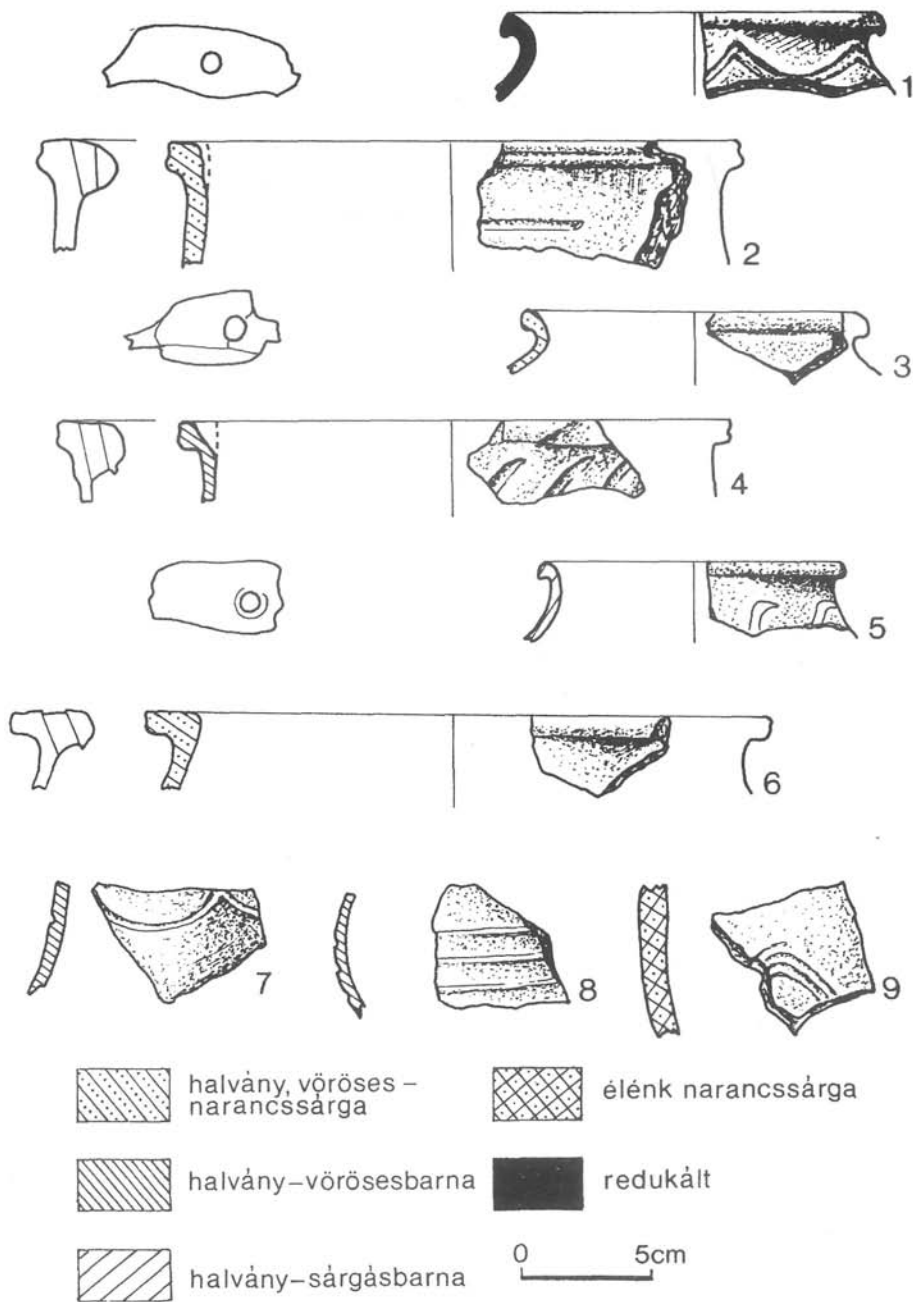
- 1992 Előzetes jelentés a borsodi földvár ásatásairól (1987–1990). JAMÉ 30–32(1987–1989), Nyíregyháza, 393–431.

1. tábla.

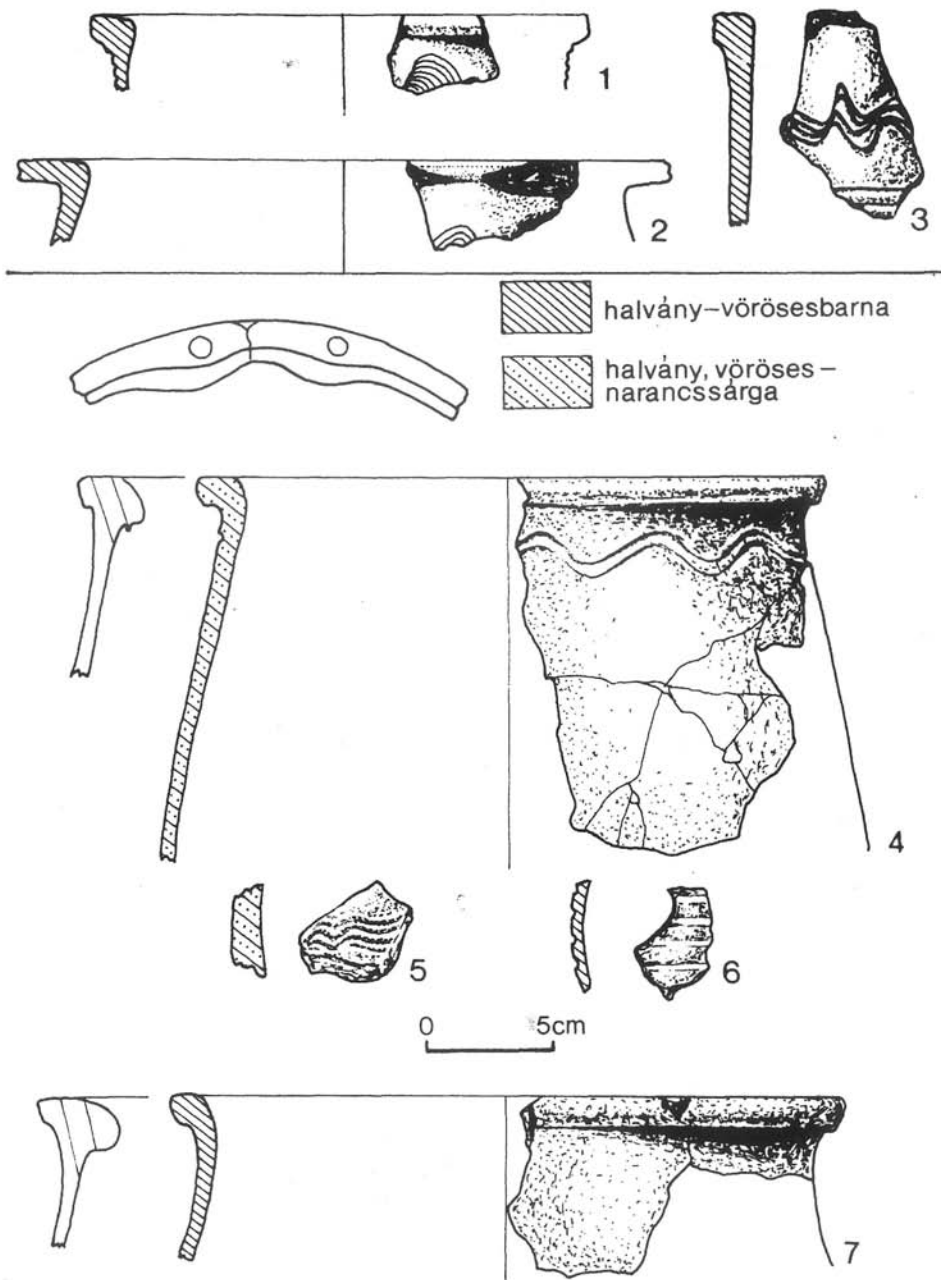
1. Csorna-szorványtelel;

2-3. Ménfőcsanak-Szeles-dűlő, 415. obj. (10-11. század)

2. tábla.

1-9. Ménfőcsanak-Szeles-dűlő, 2. obj., a kemencebokor közös munkagödréből (10-11. század)

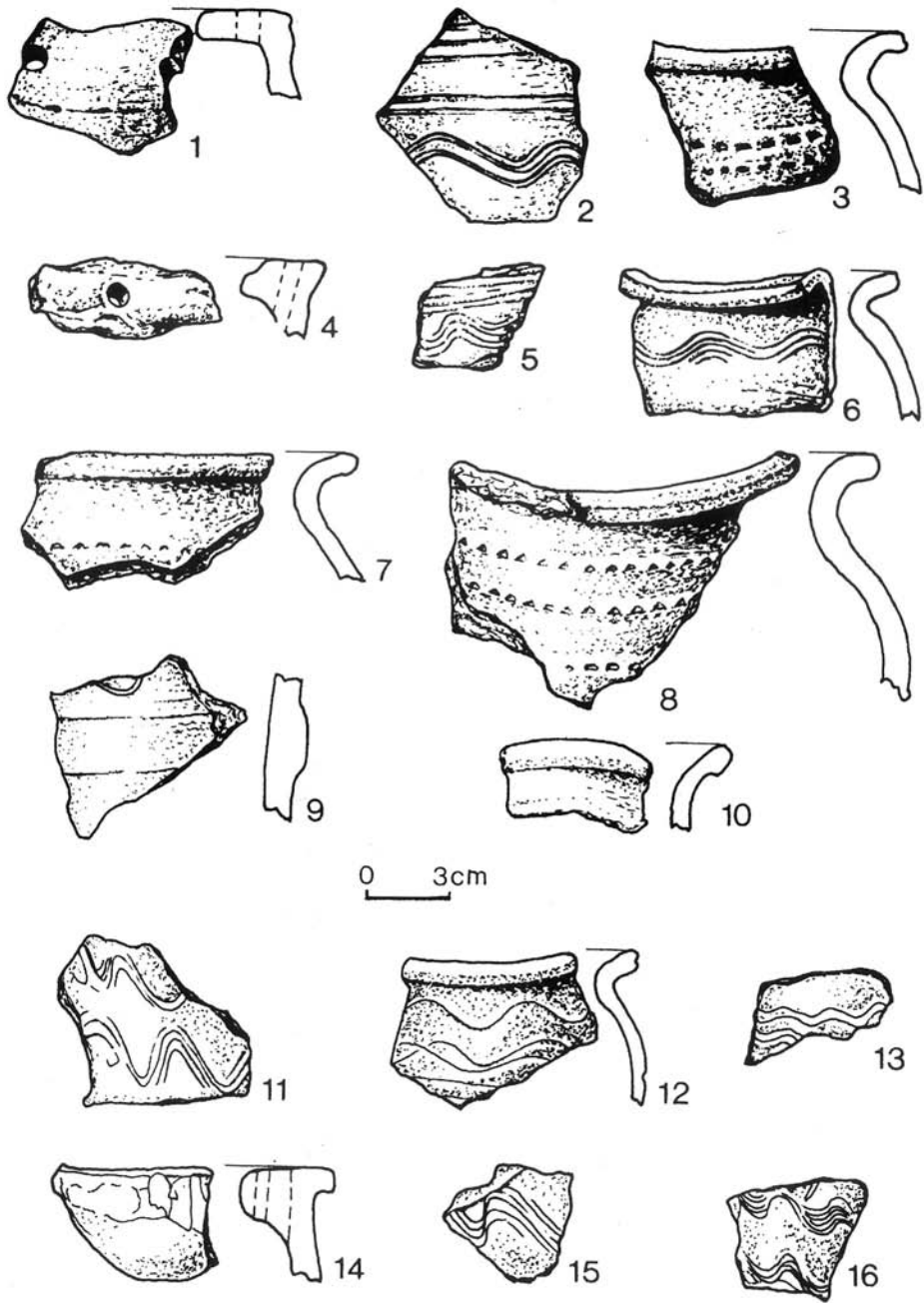
3. tábla.

1. Mezőlak - 5 (Szentpéteri domb);

2. Marcaltő - 18. (Zsigmondháza - I);

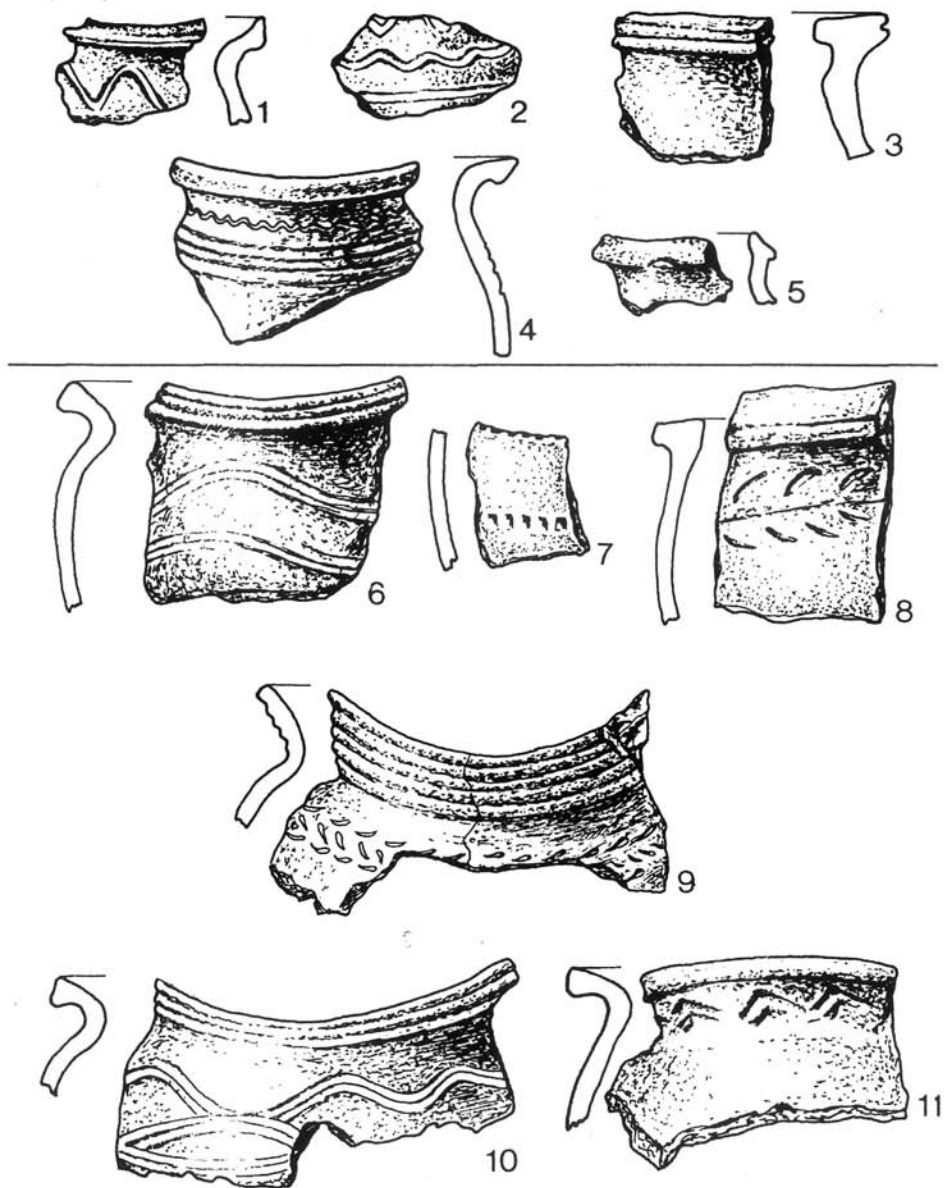
3. Bakonytamási - 4. (Bornát);

4-7. Ménfőcsanak-Szeles-dűlő, 586a. obj. (10-11. század)

4. tábla.

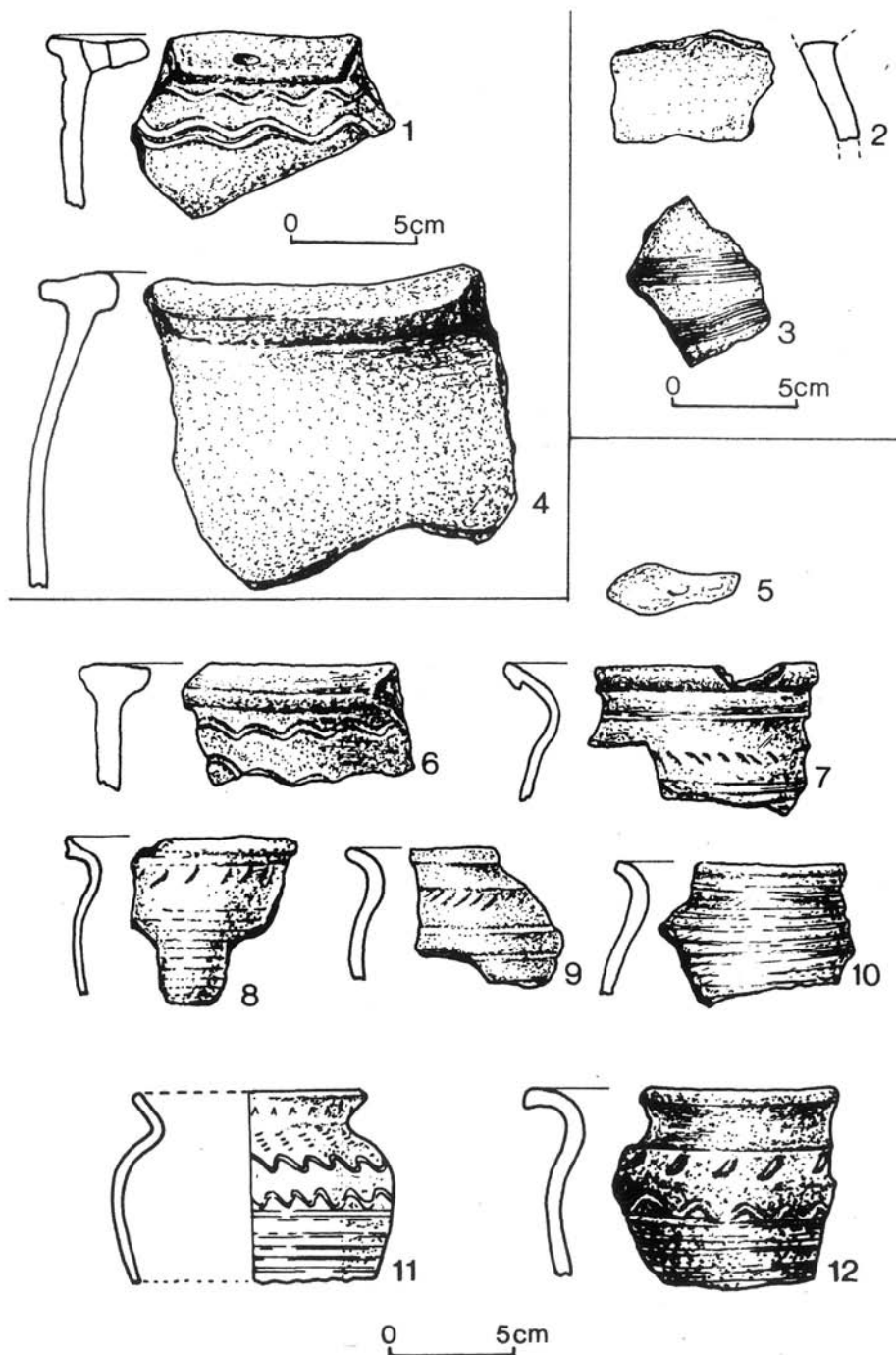
1–11. Pozsony (Bratislava)–Vár: V-1963/64. szelvény, 6. réteg; 12–16. u.ott: északi felső terasz, d réteg (STEFANOVICOVA 1975, 11. ábra 3; 13. ábra 1; 20. ábra 1–3, 5, 7, 8; 21. ábra 1, 3, 4; 85. ábra 4, 7; 86. ábra 1, 4, 5, 87. ábra 1.) (10–11. század)

5. tábla.

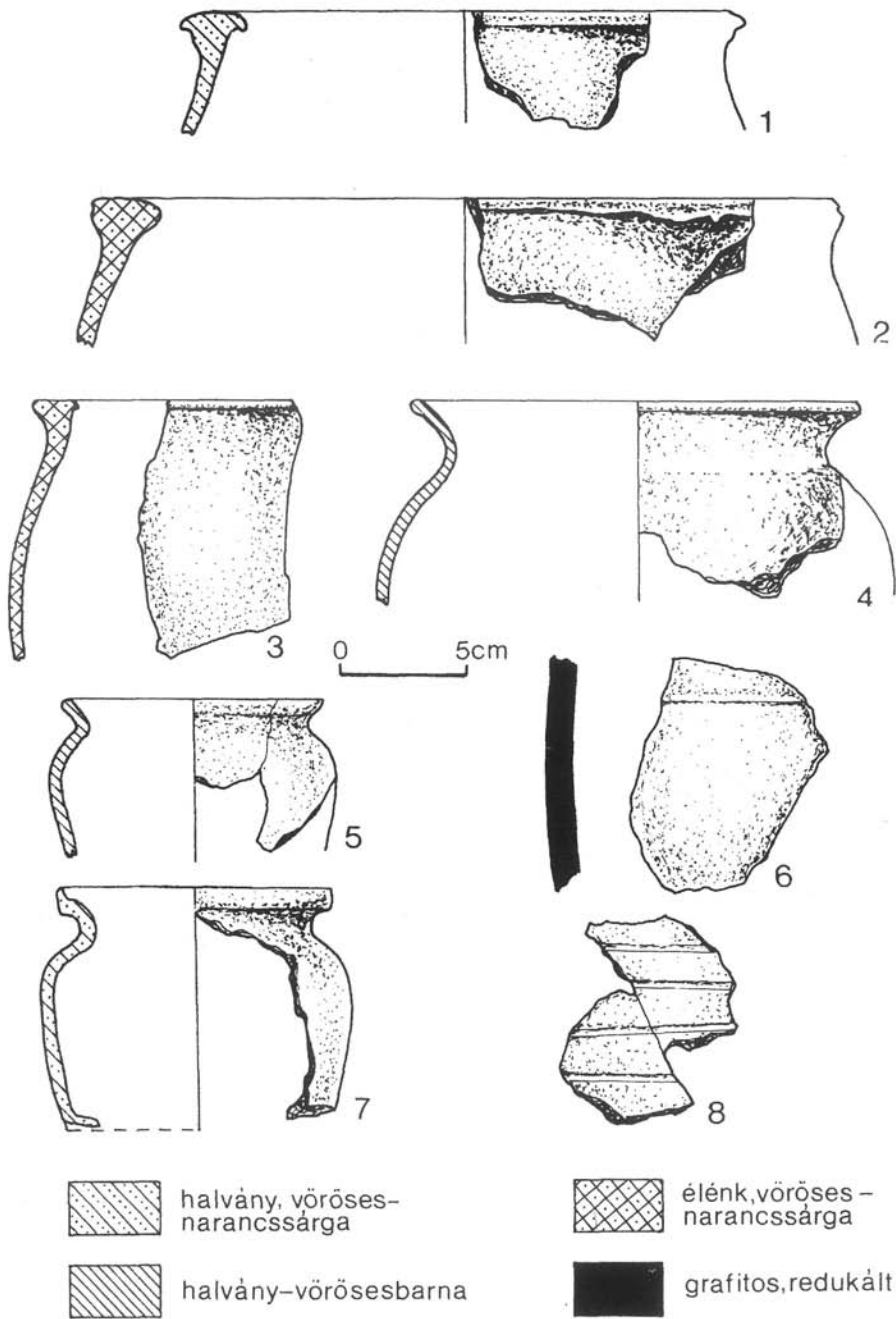
1–5. Kisbény (Bína, Szlov.)–Belterület, TSz gépállomás: 5163. obj. (HABOVŠTIAK 1966, 29. ábra 1–4, 15. nyomán); 6–11. Ugod-Vár, 5. épület. (MITHAY 1988, 9. ábra 7–13. nyomán) (10–11. század)

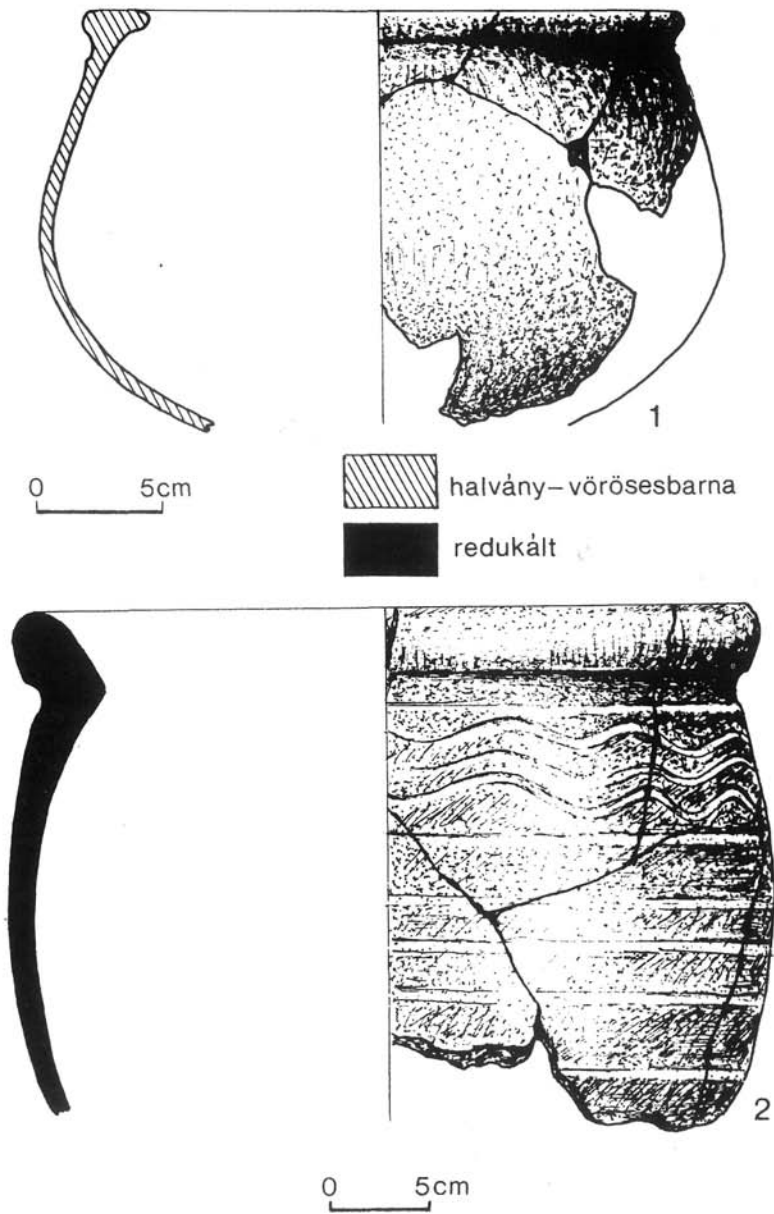

6. tábla.

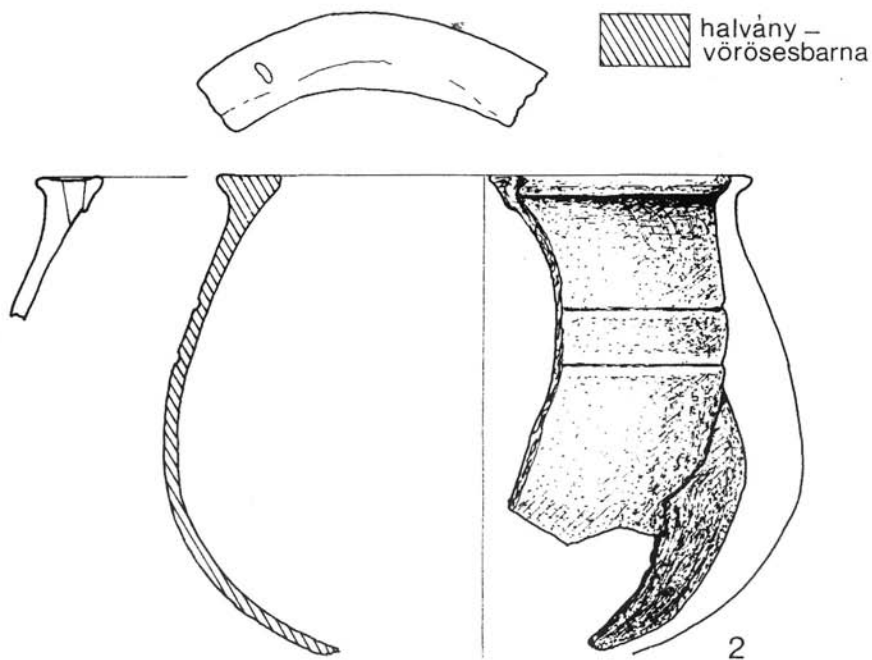
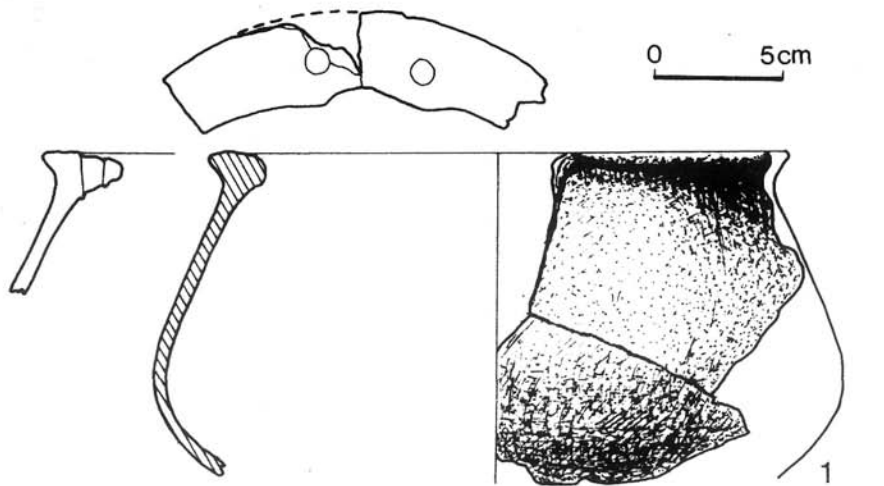
1–2. Marcelháza–Patpuszta (Patince, Szlov.) – a Duna-part: 60. obj.; 5–12: u.ott 62. obj. (CHEBEN 1987, 7. ábra 5–6. 8. ábra 2–9. nyomán) (10–11. század); 3–4. Bogyva–Alsógellér (Bodza–Holiare, Szlov.) – Homokbánya: 439. sír (HANULIAK 1992, 4. ábra 21–22. nyomán) (10–11. század?)

7. tábla.
1-8. Lébény-Kaszás-domb, 228. obj. (13. század)

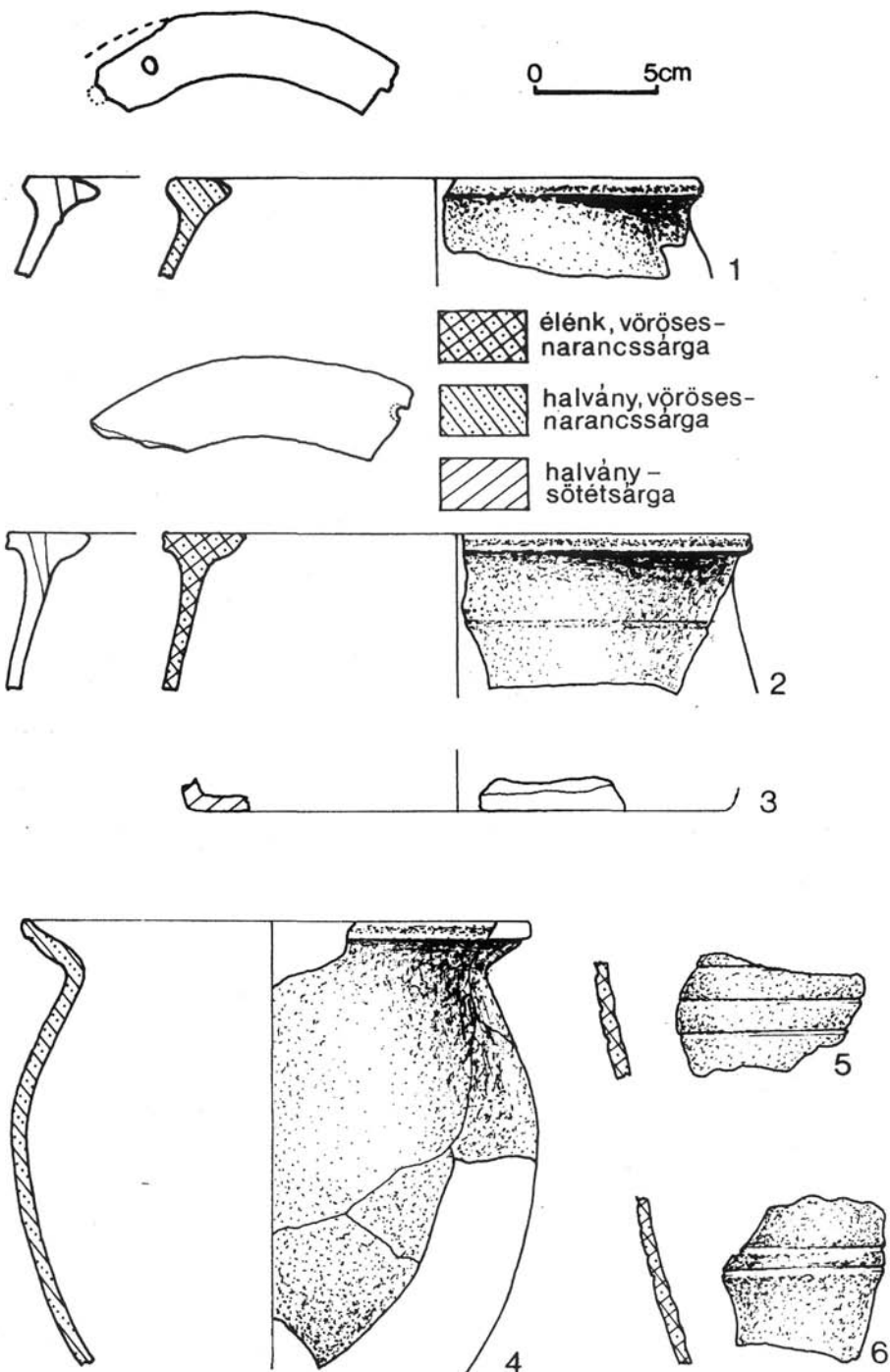
8. tábla.
1-2. Lébény-Kaszás-domb, 406. obj. (12-13. század)

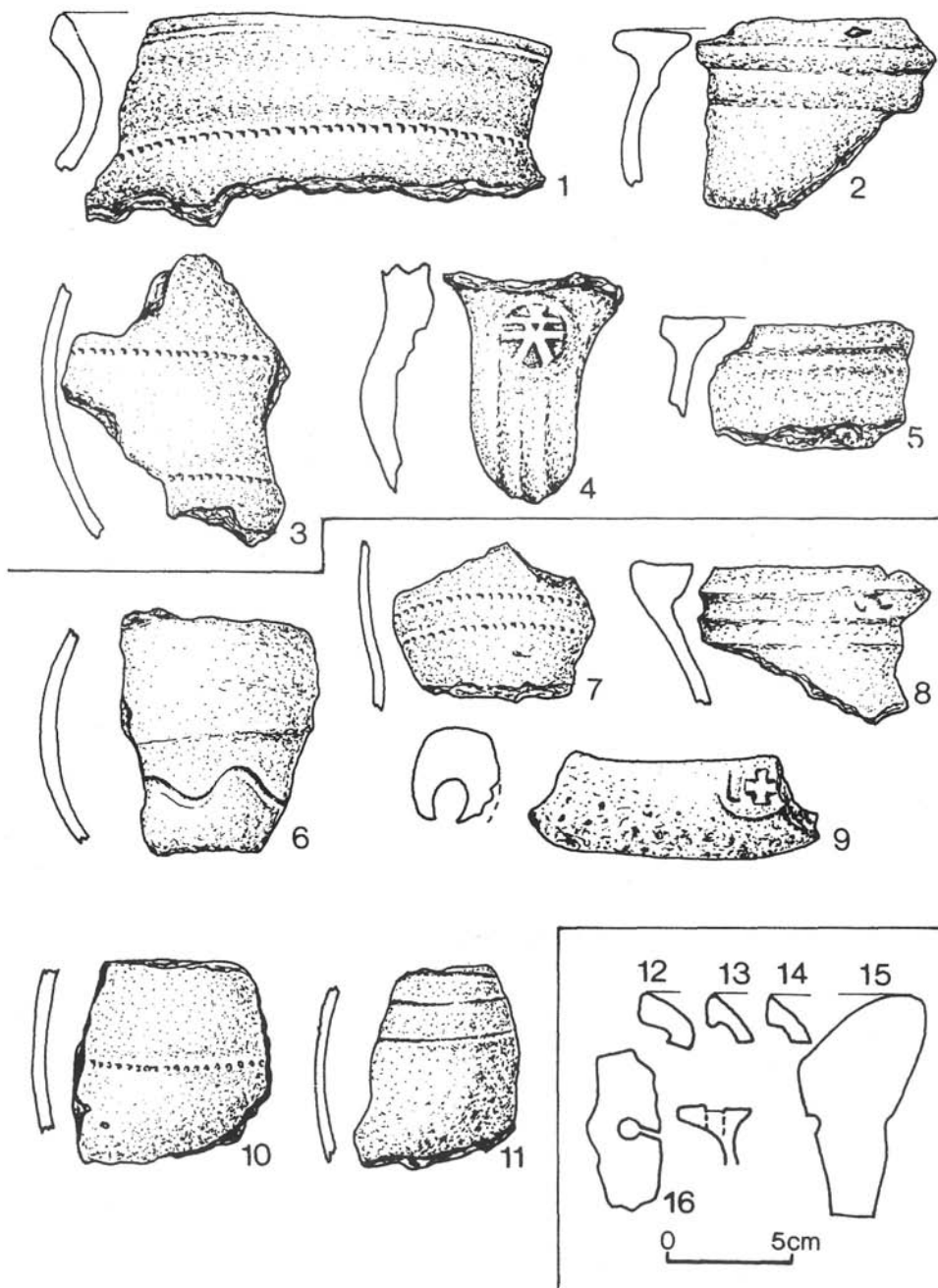
9. tábla.

1. Lébény-Kaszás-domb, 406. obj.;

2. Kajárpéc-Belterület, Kispéc, Felszabadulás út. (12–13. század?)

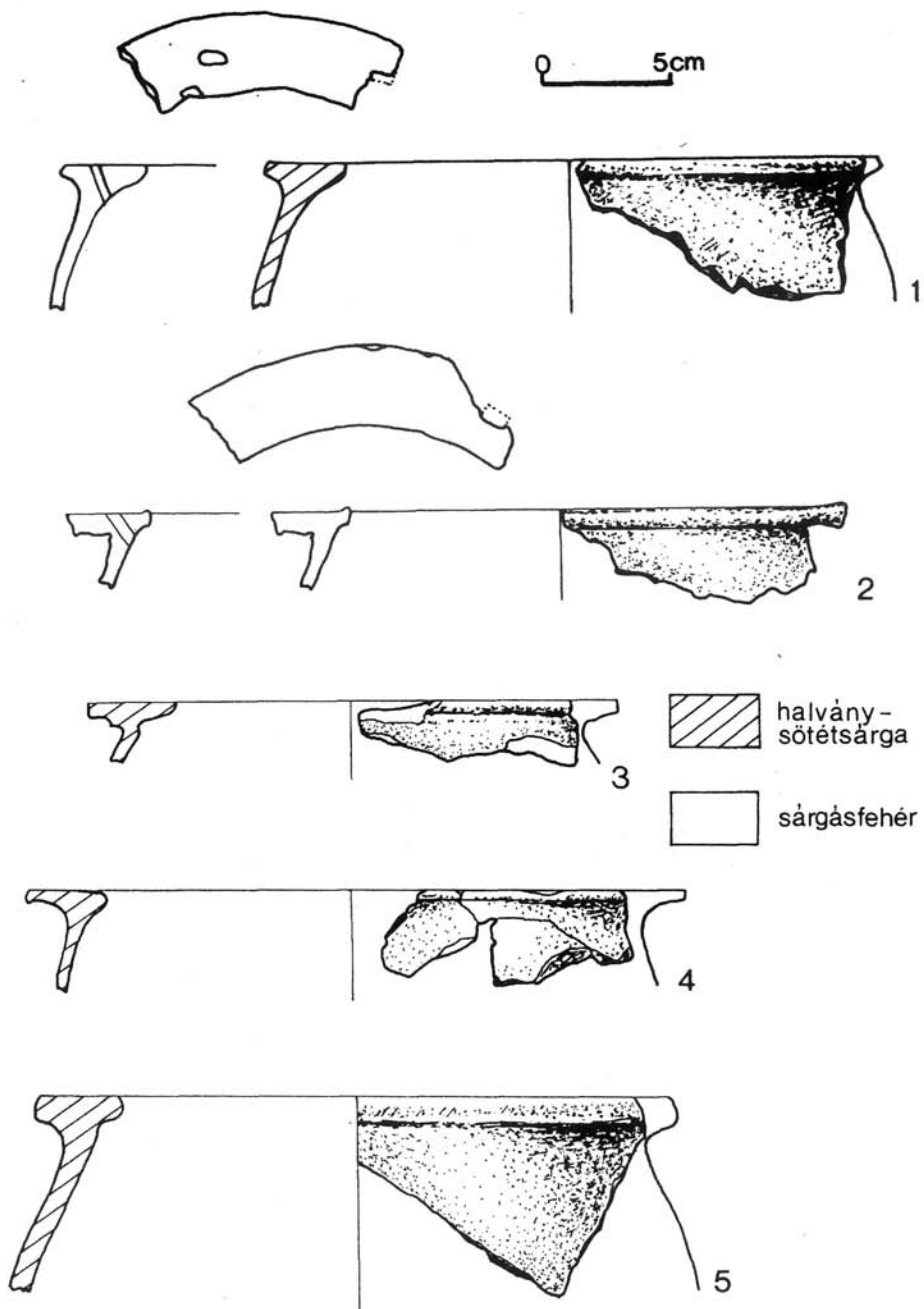

10. tábla.
 1-6. Győr-Ógabona tér, 1. tálzhely (13. század)

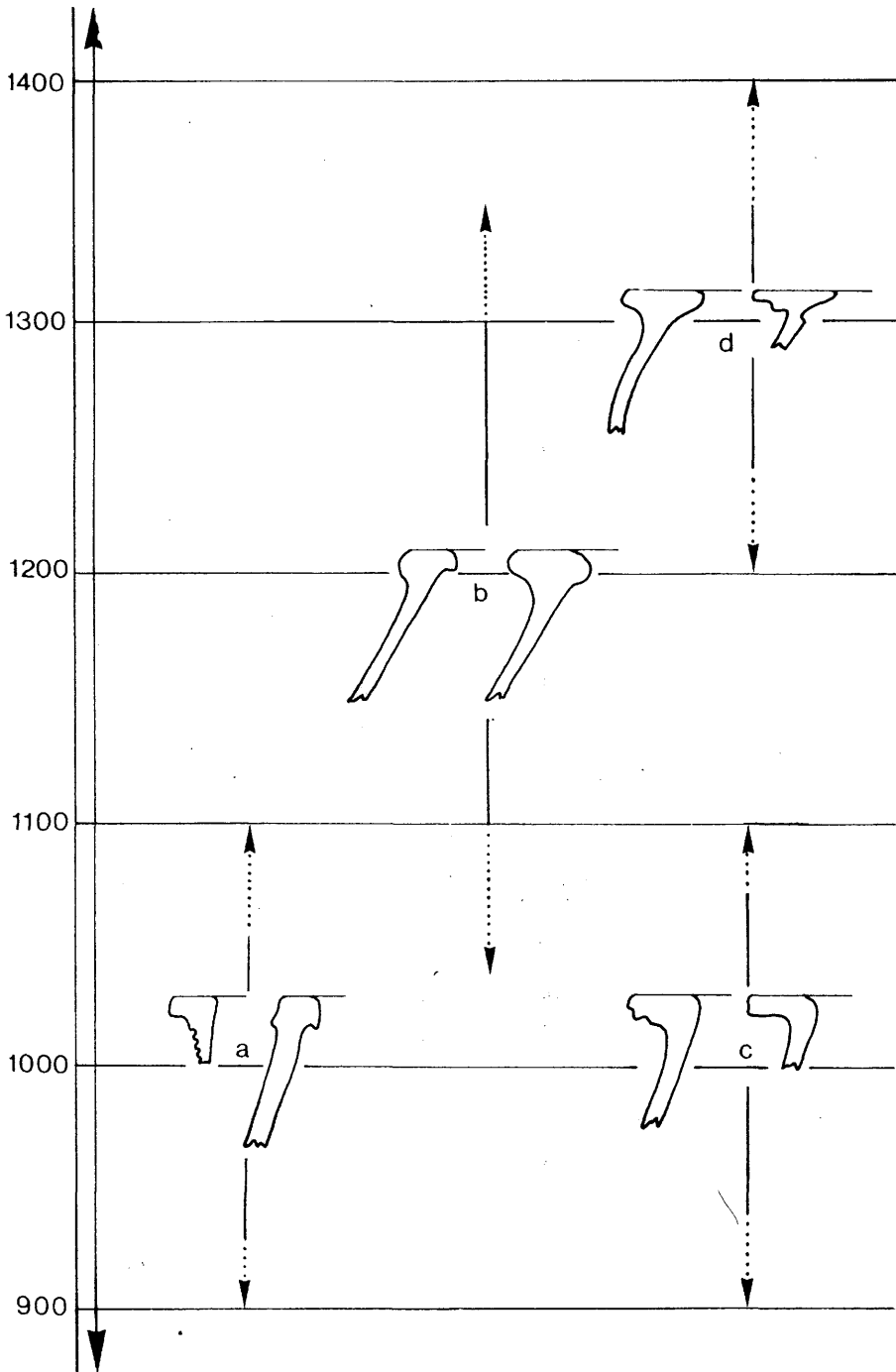
11. tábla.

1-5. Ugod-Vár, 1. épület; 6-11. u.o.t. 6. épület. (MITHAY 1988, 9. ábra 1-3, 5; 16. ábra 1-6. nyomán) (13. század - 14. század első fele); 12-15: Pozsony (Bratislava) - Orsolya u. (Uršulínska u.) 6. S2/86 szelvény, 16. réteg (MUSILOVÁ-STASSEL 1988, 15. ábra 1-5. nyomán) (12. század 2. fele - 13. század eleje)

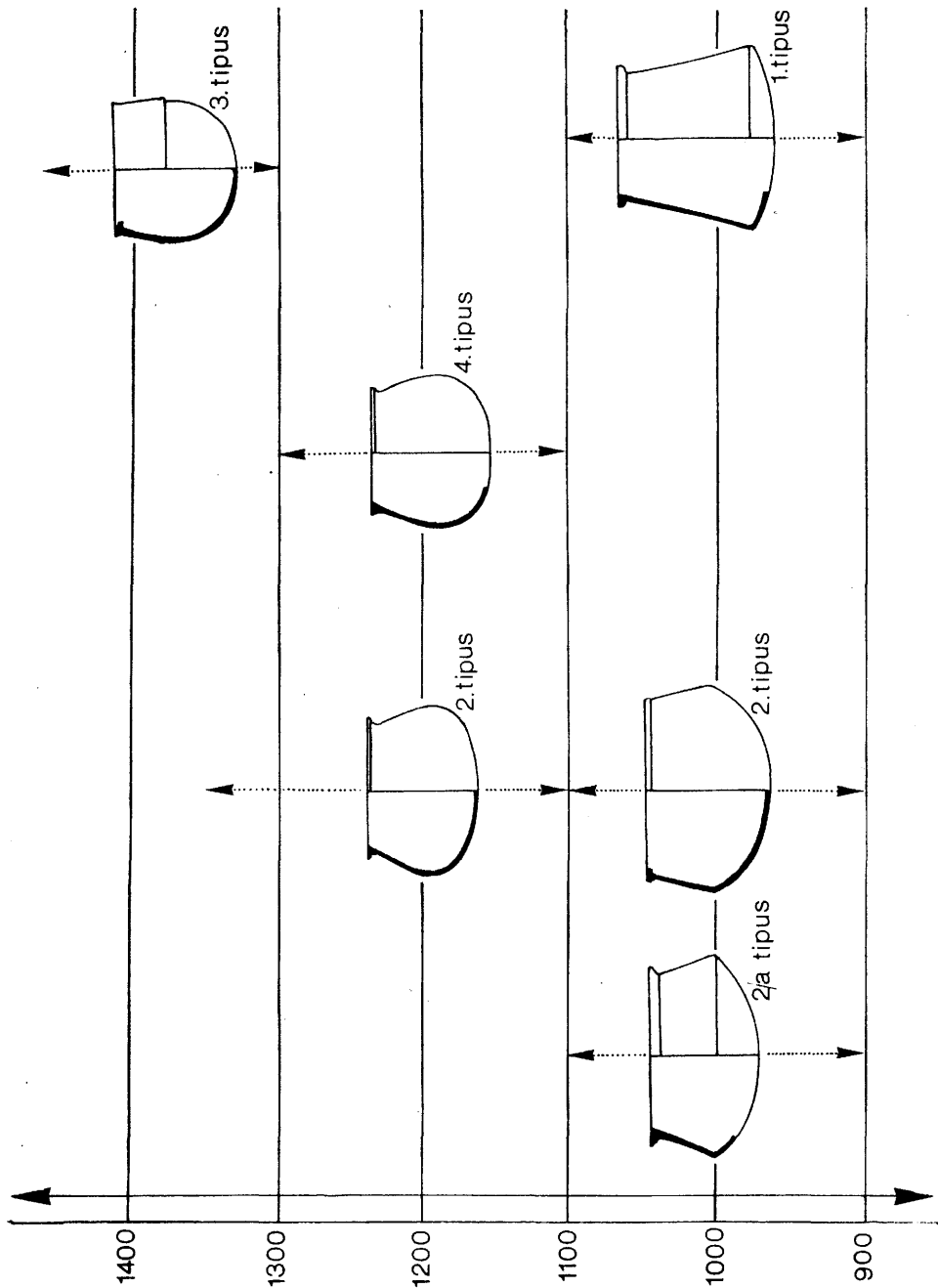
12. tábla.

1, 3-4. Ács-Vaspuszta, 42. szelvény, felső, kevert réteg; 2. Nyalka-Belterület (Kossuth u. 69.);
5. Bakonytamási - 4. (Bornát). (13. század - 14. század első fele?)

13. tábla.
a kislalföldi bográcseremek időrendi táblázata

14. tábla.
 az egész vagy kiegészítható állagú bográcsok időrendi táblázata

DIE PRÄZISERE CHRONOLOGIE DER ÁRPÁDENZEITLICHEN TONKESSEL DER KLEINEN TIEFEBENE

(Versuch einer Systematisierung des Fundmaterials)

(Resümee)

Der Verfasser des Beitrages strebt nach Beantwortung der Frage, anhand welcher Formkennzeichen es möglich ist, eine exaktere Chronologie für einen der charakteristischen Keramiktypen des árpádenzeitlichen Ungarn (10.–13. Jh.), den Tonkessel, zu erarbeiten. Da der Verfasser in einer früheren Arbeit – seiner Einschätzung nach – bereits nachgewiesen hatte, daß eine Klassifizierung der Tonkessel nach Form und Zeitstellung nur entsprechend kleineren Gebietseinheiten, sog. „Werkstattkreisen“ möglich ist, analysiert er in der vorliegenden Arbeit lediglich die Kessel eines solchen Kreises, und zwar der Kleinen Tiefebene. (Die Kleine Tiefebene ist eine Ebene im Westen des Karpatenbeckens, begrenzt von Norden her durch die Karpaten, von Osten durch das Börzsöny-Gebirge, im Südosten durch das Transdanubische Mittelgebirge und im Westen durch das Hügelland der Leitha.) Seine Schlußfolgerungen gründete der Autor einerseits auf das Material der árpádenzeitlichen Siedlungen (Győr–Palotai út, Ménfőcsanak–Szeles dűlő, Lébény–Kaszásdomb), die bei Rettungsgrabungen in Vorbereitung zum Bau des Autobahnabschnitts der M1 Győrszentiván–Hegyeshalom freigelegt wurden, zum anderen auf das ältere, größtenteils unveröffentlichte árpádenzeitliche Keramikmaterial im Xantus-János-Museum zu Győr. Soweit publiziert, wurden aber auch jene Gefäßfunde der Untersuchung zugrunde gelegt, die vom nördlichen, heute zur Slowakei gehörenden Teil der Kleinen Tiefebene bekannt sind.

Die zu dieser Datenmasse gehörenden unversehrten oder ergänzbaren Tonkessel lassen sich vier Gruppen zuweisen. (Die einzelnen Grundtypen siehe Tafel 14.) Als erste (Typ 1 der Kleinen Tiefebene, Tafel 1, 4) steht die Form mit sehr hoher Wand und flachem, beinahe geradem Boden. Alle dieser Exemplare können in die frühe Phase der Árpádenzeit datiert werden (10.–11. Jh.). Typisch für die folgende und gleichzeitig häufigste Form (Typ 2 der Kleinen Tiefebene, Tafel 8, 1; Tafel 9, 1) sind Gefäßwände mittlerer Höhe und ein stark gewölbter Boden. Die Mehrzahl dieser Gefäße läßt sich ins mittlere oder späte Drittel der Árpádenzeit (Wende 11./12. Jh. – erste Hälfte 14. Jh.) datieren, es gibt aber auch einige frühe, d. h. aus dem 10.–11. Jh. stammende Exemplare (Tafel 1, 2). Der Boden des recht seltenen Typs Kleine Tiefebene 4 ist tief und ähnlich wie beim oben erwähnten Typ 2 stark gewölbt die Wand der Gefäße, im Gegensatz zu Typ 2, jedoch sehr hoch. Die beiden hierzu attributierbaren Exemplare entstanden in der mittleren oder späten Phase der Árpádenzeit, d. h. im Zeitraum Ende 11. Jh. bis zweite Hälfte 13. Jh. Als regionsspezifisch erscheint eine Form mit sehr hohen Wänden und tiefem, kegelartigen Boden (Typ 3 der Kleinen Tiefebene). Solche Gefäße kamen nämlich bislang nur in dem am Fundort Pressburg (ung.: Pozsony, slowak.: Bratislava)–Primatenplatz (ung.: Prímás tér, slowak.: Primacialné námestie) freigelegten Töpferofen zum Vorschein. Auch die Zeitstellung dieser Keramiken ist eine besondere; man kann sie ins 14. Jh. oder eventuell auch eine noch spätere Zeit datieren.

Im Verlaufe meiner Materialsammlung habe ich, sozusagen als Kontrolle, insbesondere auch die Randformen der Tonkessel untersucht. Diese zweite Analyse erbrachte ein für mich zufriedenstellendes Resultat: die völlige Übereinstimmung der Chronologie der ganzen Gefäße und ihrer Teilformen. Im Falle der Tonkessel aus der Kleinen Tiefebene lassen sich vier Randtypen unterscheiden (dazu siehe die Tabelle auf Tafel 13). Darunter sind zwei gut profilierte Formen aus der Frühárpádenzeit, d. h. aus

dem 10.–11. Jh.; Eine schmale (Typ a) und eine sich nur nach außen hin verbreiternde (Typ c) Randform. Von der Wende 11./12. Jh. und aus der ersten Hälfte 14. Jh. dürfte eine breite, in einer waagerechten Fläche endenden Randform jedoch mit abgerundeter Kante (Typ b) stammen. Von einer anderen, sehr breiten, in einer waagerechten Fläche endenden, aber sehr stark profilierten Form (Typ d) wiederum gibt es nur späte, ins 13.–14. Jh. datierbare Exemplare.

Als Abschluß zur Analysierung der Chronologie skizziert der Autor in seiner Arbeit die mit der Anwendung der Tabellen verbundenen Probleme. Einerseits ist es ratsam – selbst wenn obige Analyse akzeptiert werden sollte –, im Falle derjenigen Tonkessel Vorsicht walten zu lassen, die ohne gut datierbaren Begleitfund oder Funde ins Museum gelangten. Aufgrund der außerordentlichen Gliederung des árpádenzeitlichen Töpferhandwerks, der vielen kleinen, vermutlich kaum in Verbindung miteinander stehenden Werkstätten darf die von den oben beschriebenen Formkennzeichen eingegebene Datierung selbst im Falle der Kleinen Tiefebene nicht als absolut gültige betrachtet werden.

Andererseits birgt die unveränderte „Umsetzung“ dieser auf die Kleine Tiefebene bezogenen Systematisierung nach Form und Chronologie in andere Gebiet des Karpatenbeckens große Gefahren, vor allem im Hinblick auf entferntere „Werkstattkreise“. Die einzige Ausnahme dabei bildet eventuell der ins 10.–11. Jh. datierbare Typ Kleine Tiefebene 1. Zum einen, weil einer der charakteristischsten Kesseltypen des 10.–11. Jh. in den Gebieten östlich des Karpatenbeckens (Nordbulgarien, Moldawien und Bessarabien) derselbe Typ ist, und zum anderen, weil die Parallelen dieser hohen Variante mit sehr flachem Boden auch innerhalb des Karpatenbeckens über ein wesentlich größeres Gebiet als durchschnittlich verstreut sind. So gibt es zu diesem Typ Formparallelen im östlichen Transdanubien (Székesfehérvár–Móri út, Wohngebiet Fecskepart), in der Nordbatschka (Madaras), im Komitat Bihar (Belényesszentmiklós/Sinnicolau de Beius, Rumänien) bzw. im Südbanat (Dolova= Dolovo und Versec/Vrsac, Jug.). Diese sogar mehrere „Werkstattkreise“ überspannende Parallelität aber könnte auch darauf hindeuten, daß in den anderthalb bis zwei Jahrhunderten nach der ungarischen Landnahme die für jeweils eine kleinere Gebietseinheit charakteristischen Töpfertraditionen noch nicht in ähnlichem Maß wie zu späteren Zeiten erstarrt waren.

Miklós Takács

Tafel 1

1: Csorna–Streufund, 2–3: Ménfőcsanak–Szeles dűlő. Obj. 415 (10.–11. Jh.)

Tafel 2

1–9: Ménfőcsanak–Szeles dűlő, Obj. 2, aus gemeinsamer Arbeitsgrube Kemencebokor (10.–11. Jh.)

Tafel 3

1: Mezőlak–5 (Szentpéteri domb), 2: Marcaltő–18 (Zsigmondháza–I), 3: Bakonytamási–4 (Bornát),
4–7: Ménfőcsanak–Szeles dűlő, Obj. 586a (10.–11. Jh.)

Tafel 4

1–11: Pozsony (Pressburg) – Burg, Quadr. V–1963/64, 6. Schicht, 12–16: ebenda, nördliche obere Terrasse, Schicht d (ŠTEFANOVIČOVA 1975, Abb. 11, 3; Abb. 13, 1; Abb. 20, 1–3, 5, 7, 8; Abb. 21, 1, 3, 4; Abb. 85, 4, 7; Abb. 86, 1, 4, 5; Abb. 87, 1) – (10.–11. Jh.)

Tafel 5

1–5: Kislény (Bina, Slowakei) – Ortsinneres, Maschinenstation der Genossenschaft, Obj. 5163 (HABOVŠTIAK 1966, Abb. 29, 1–4, 15), 6–11: Ugod-Burg, Gebäude 5 (MITHAY 1988, Abb. 9, 7–13) – (10.–11. Jh.)

Tafel 6

1–2: Marcelháza–Patpuszta (Patince, Slowakei), das Donauufer, Obj. 60, 5–12: ebenda, Obj. 62, (CHEBEN 1987, Abb. 7, 5–6; Abb. 8, 2–9), 3–4: Bogya–Alsógellér (Bodza–Holiare, Slowakei) – Homokbánya, Grab 439 (HANULIAK 1992, Abb. 4, 21–22) – (10.–11. Jh.)

Tafel 7

1–8: Lébény–Kaszásdomb, Obj. 228 – Detail (13. Jh.)

Tafel 8

1–2: Lébény–Kaszásdomb, Obj. 406 (13. Jh.)

Tafel 9

1: Lébény–Kaszásdomb, Obj. 406, 2: Kajárpéc–Belterület, Kispéc, Felszabadulás út (13. Jh.)

Tafel 10

1–6: Győr–Ógabona tér, 1. Feuerstelle (13. Jh.)

Tafel 11

1–5: Ugod–Burg, 1. Gebäude, 6–11: ebenda, 6. Gebäude (MITHAY 1988, Abb. 9, 1–3, 5; Abb. 16, 1–6) – (13. Jh. – erste Hälfte 14. Jh.), 12–15: Pozsony (Pressburg)–Orsolya u. 6 (Ursulinska), Quadr. S2/86, 16. Schicht (MUSILOVÁ–STASSEL 1988, Abb. 15, 1–5) – (zweite Hälfte 12. Jh. – Anfang 13. Jh.)

Tafel 12

1, 3–4: Ács–Vaspuzta, Quadr. 42, obere, gemischte Schicht, 2: Nyalka–Belterület (Kossuth u. 69), 5: Bakonytamási–4 (Bornát) – (13. Jh. – erste Hälfte 14. Jh.)

Tafel 13

Chronologische Tabelle der Tonkesselränder aus der Kleinen Tiefebene

Tafel 14

Chronologische Tabelle der unversehrten oder ergänzbaren Tonkessel

**УТОЧНЕНИЕ ХРОНОЛОГИИ ГЛИНЯНЫХ КОТЛОВ
КИШАЛФЁЛДА ЭПОХИ АРПАДОВ (ПОПЫТКА
СИСТЕМАТИЗАЦИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА)**

(Резюме)

Автор статьи ищет ответ на вопрос, на основании каких признаков формы можно разработать более точную хронологию одного из самых характерных типов керамики Венгрии эпохи Арпадов (X–XIII вв.). Поскольку автор статьи в более ранней своей работе уже доказал, что классификация глиняных котлов по форме и хронологии возможна только по небольшим территориальным единицам, по т.н. “радиусам мастерских”, в данной работе он анализирует котлы только одного региона: Кишалфёлда. (Кишалфёлд – Малая низменность – является одной из низменностей западной части Карпатского бассейна. С севера её ограничивают Карпаты, с востока горы Бёржён, с юго-востока Задунавское межгорье, а с запада холмы Лайта.) Автор использовал для своих выводов материал аварийных раскопок, связанных со строительством автостреды M1 на участке Дёрсентиван-Хедешхалом: поселения эпохи Арпадов (Дёр-Палотаи ут, Менфёчанак-Селеш-дюлё, Лебень-Касаш-домб), а также керамический материал эпохи Арпадов из старых, в большинстве своем неопубликованных фондов музея им. Яноша Ксантуса в Дёре. Он также старался принять во внимание керамический материал северной части Кишалфёлда, которая является частью Словакии.

Целые или реконструируемые котлы, относящиеся к базе данных, разделяются на четыре группы. (Отдельные основные типы см. на таблице 14.) К первой группе (кишалфёлдский тип I, табл. I.4) относится форма с высокими боками и почти прямым дном. Все экземпляры датируются ранним отрезком эпохи Арпадов (X–XI вв.). Боковые стенки следующей самой распространенной формы, средней высоты, дно сильно выгнутое (кишалфёлдский тип 2, табл. 8. 1 табл. 9.1). Большинство таких сосудов бытовало в средней или последней трети эпохи Арпадов (рубеж XI–XII вв. – первая половина XIV в.), но есть несколько примеров более раннего времени (X–XI вв.) (табл. I. 2). Дно достаточно редкого кишалфёлдского типа 4 глубокое, и – так же как у типа 2 – сильно выгнутое. Зато боковые стенки, в отличие от типа 2, весьма высокие. Два сосуда, относящиеся к этому типу, датируются средним и поздним периодами эпохи Арпадов (конец XI – вторая половина XIII вв.). Особую, вероятно местную форму представляют собой сосуды с весьма высокими боковыми стенками и глубоким, коническим дном (кишалфёлдский тип 3.) Они были найдены пока только на одном памятнике, в гончарной печи, открытой в Братиславе-Примициалне наместье. У этих котлов особая хронология. Они датируются XIV веком, а возможно и более поздним временем.

В ходе сбора материала для контроля я отдельно проанализировал формы венчиков котлов Кишалфёлда. Этот второй анализ принёс успокоительные для меня результаты: хронология целых сосудов и деталей их

форм вполне сходится. У глиняных котлов Кишалфёлда разделяется четыре группы венчиков (см. таблицу 13). Две формы с ярко выраженным профилем относятся к ранней эпохе Арпадов, то есть к X-XI вв. Тип а. узкий, а тип с. расширяется к внешней поверхности сосуда. Тип в. это форма венчика с широким, но скругленным краем, он датируется рубежом XI-XII вв. – первой половиной XIV. Б Тип d. весьма широк, заканчивается в горизонтальной плоскости, но сильно профилирован, датируется поздним временем: XIII-XIV вв.

Заканчивая хронологический анализ автор обратился к проблемам пользования таблиц. Во-первых, даже если принять анализ, приведенный выше, нужно осторожно относиться к котлам, которые попали в музей без хорошо датированного сопроводительного материала. Из-за раздробленности гончарного ремесла эпохи Арпадов, маленьких мастерских, не поддерживавших связей между собой, нельзя считать приведенную выше датировку абсолютно правильной даже в отношении Кишалфёлда к другим регионам Карпатского бассейна, особенно в отношении отдаленных “радиусов мастерских”. Но есть и исключения из этого правила: кишалфёлдский тип I, датируемый X-XI вв. С одной стороны одним из самых характерных типов котлов X-XI вв. является именно эта форма к востоку от Карпатского бассейна: в Северной Болгарии, Молдавии и Бессарабии. С другой стороны параллели этого высокого, весьма плоскодонного варианта широко распространены во всем Карпатском бассейне. Так например аналогии этого типа встречаются в Восточном Задунавье (Секешфехервар-Мори ут, Фечкепарти лакотелеп), в Северной Бачке (Мадараш), в области Бихар (Беленеш-сентмиклош = Синниколау де Бейус, Румыния), в Южном Банате (Долова = Долово и Вершец = Вршац, Югославия). Эти широко распространенные параллели, невзирая на несколько “радиусов мастерских”, возможно указывают на то, что в течение 150–200 лет, последовавших за обретением родины, гончарные традиции отдельных регионов ещё не изолировались друг от друга, как в более позднее время.

Миклош Такач

Таблица 1. 1. Чорна – случайная находка; 2-3.

Менфёчанак-Селеш дюлё, объект 415 (X-XI вв.)

Таблица 2. 1-9: Менфёчанак-Селеш дюлё, объект 2,

из общей рабочей ямы комплекса печей (X-XI вв.)

Таблица 3. 1: Мезёлак-5 (Сентпетери домб); 2: Марцалтё-18 (Жигмондхаза-1); 3:

Баконьтамаши-4 (Борхат); 4-7: Менфёчанак-Селеш дюлё, объект 586а (X-XI вв.)

Таблица 4. 1-11: Братислава-крепость: сектор V-1963/64, слой 6; 12-16: там же, северная верхняя терраса, слой д (STEFANOVICOVA 1975, рис. 11. 3; рис. 13, 1; рис. 20.1-3, 5, 7, 8; рис. 21.1, 3, 4; рис. 85.4, 7; рис. 86.1, 4, 5; рис. 87.1) (X-XI вв.)

Таблица 5: 1-5: Кишбень (Биња, Словакия)-центр, колхозная

МТС: объект 5/63 (по НАBOVŠTIAK 1966, рис. 29.1-4, 15); 6-11:

Угод-Крепость, здание 5 (по MITHAY 1988, рис. 9.7-13.) (X-XI вв.)

Таблица 6: 1-2: Марцелхаза-Патпуста (Патинце, Словакия)-берег Дуная:

объект 60; 5-12: там же объект 62 (по CHEBEN 1987, рис. 7.5-6, рис.

8.2-9); 3-4: Бодя-Алшогеллер (Бодза-Холиаре, Словакия)-песчаный

карьер погреб. 439 (по HANULIAK 1992, рис. 4.21-22) (X-XI вв.)

Таблица 7: 1-8: Лебень-Касаш-домб, объект 228 (деталь) (XIII в.)

Таблица 8. 1-2: Лебень-Касаш-домб, объект 406 (XIII в.)

Таблица 9: 1: Лебень-Касаш-домб, объект 406; 2:
Каярпец-Белтерюлет, Кишпец, Фелсабадулаш ут (XIII в.)

Таблица 10. 1-6: Дёр-Огабона тер, очаг 1 (XIII в.)

Таблица 11. 1-5: Угод-Крепость, здание 1; 6-11: там же, здание 6 (по
MITHAY 1988, рис. 9. 1-3,5; рис. 16. 1-6) (XIII в. – первая половина XIV в.)

Таблица 13: Хронологическая таблица венчиков котлов Кишалфёлда

Таблица 14: Хронологическая таблица целых или реконструируемых котлов